

Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний економічний університет
Юридичний факультет

Кафедра соціальної роботи

Освітньо-кваліфікаційна (магістерська) робота

КАРТИ СОЦІАЛЬНОСТІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Спеціальність 8.13010201 – «Соціальна робота»

Виконав:

студент групи СРмз-51
Демчук Тарас Іванович

Науковий керівник:

доктор психологічних наук,
професор
Фурман Анатолій Васильович

Нормоконтролер:

ст. викладач кафедри
Підгурська Марія Василівна

Допущена до захисту

На засіданні кафедри (протокол №__ від «__» _____ 2013 р.)

Завідувач кафедри СР, д. психол. н., професор Фурман А.В. _____

Оцінка роботи на засіданні ДЕК _____

Голова ДЕК _____

Тернопіль – 2013

ПЛАН

ВСТУП

Розділ I.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

- 1.1. Соціальна держава як Конституційна норма України
 - 1.2. Соціальна справедливість як основа соціальності сучасної України
- Висновки до розділу I

Розділ II.

ЛОГІКО-ЗМІСТОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ КАРТ СОЦІАЛЬНОСТІ СУСПІЛЬСТВОТВОРЧОГО ПОСТУПУ УКРАЇНИ

- 2.1. Сексуальність і божевільня як засадничі карти розвиткової соціальності суспільства
 - 2.2. Знання як інтелектуально зорієнтована карта соціальності й культуротворення України
 - 2.3. Влада як чинник та інтегральний показник картографії соціального розвитку українського суспільства
 - 2.4. Духовність українського соціуму як ресурс соціальності
- Висновки до розділу II

Розділ III.

СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА І МЕТОДИ ЇЇ КАРТОГРАФІЧНОГО ВИВЧЕННЯ

- 3.1. Специфіка соціологічного вивчення соціальної стратифікації
 - 3.2. Аналіз соціальної стратифікації українського суспільства
- Висновки до розділу III

ВИСНОВКИ

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ЗМІСТ

ВСТУП	4
Розділ I.	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ	
СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ	7
1.1. Соціальна держава як Конституційна норма України	7
1.2. Соціальна справедливість як основа соціальності сучасної України	14
Висновки до розділу I	31
Розділ II.	
ЛОГІКО-ЗМІСТОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ КАРТ	
СОЦІАЛЬНОСТІ СУСПІЛЬСТВОТВОРЧОГО ПОСТУПУ УКРАЇНИ ...	33
2.1. Сексуальність і божевілля як засадничі карти розвиткової соціальності суспільства	33
2.2. Знання як інтелектуально зорієнтована карта соціальності й культуротворення України	47
2.3. Влада як чинник та інтегральний показник картографії соціального розвитку українського суспільства	50
2.4. Духовність українського соціуму як ресурс соціальності	67
Висновки до розділу II	75
Розділ III.	
СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	
І МЕТОДИ ЇЇ КАРТОГРАФІЧНОГО ВИВЧЕННЯ	76
3.1. Специфіка соціологічного вивчення соціальної стратифікації	76
3.2. Аналіз соціальної стратифікації українського суспільства	85
Висновки до розділу III	92
ВИСНОВКИ	94
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	96

ВСТУП

Актуальність теми. Соціальність – це сукупність набутих людиною якостей, які забезпечують їй здатність існувати в суспільстві і виконувати різноманітні соціальні функції у складі різних груп, виступаючи при цьому не в ролі суверенної особи, а виразником інтересів даної спільності. Соціальність характеризує людину як частину соціуму, залежну від нього, підлеглу йому, що детермінується зовнішніми соціальними механізмами, які формуються в результаті дії зовнішнього соціального довкілля. Володіння соціальністю припускає здатність особистості відігравати певні суспільні ролі, майстерно міняти типові соціальні маски, підкорятися вимогам громадської думки, нормам моралі і принципам законності, вирішувати суперечності на користь не частини (індивіда), а цілого (соціуму). Погляд на людину як на громадянина, члена колективу, продуктивну силу, учасника виробничих відносин, носія певної професії, посади, звання, титулу означає, що до уваги береться перш за все її соціальність. Функціонування соціальності має не інстинктивний, а свідомий характер і припускає у людини наявність здатності мислити, аналізувати, оцінювати, ухвалювати рішення, переводити за допомогою вольових зусиль свої оцінки і рішення в дії і вчинки. із цього складається соціальне життя людини, що супроводжується дотриманням або порушенням соціальних норм.

Процеси національного відродження України, державного будівництва спричиняють істотні зміни в усіх сферах суспільного життя. У Конституції підкреслено, що Україна є не тільки демократичною і правовою, а й соціальною державою. Таке проголошення в умовах сьогодення відображає не стільки реальну дійсність, скільки прагнення та орієнтацію, є декларацією її намірів. Актуальність теми даного дослідження полягає у тому, що значна частина питань, пов'язаних із функціонуванням і розвитком соціальної держави, ще залишається малодослідженою.

Компетенція сучасної соціальної держави поширюється на такі сфери, як освіта, охорона здоров'я, ринок праці, система соціального страхування тощо. В різних країнах прийняті програми, покликані гарантувати загальнодоступність і безкоштовність медичного обслуговування, основної загальної і середньої професійної освіти, допомога інвалідам, пенсіонерам та іншим соціально незахищеним групам, програми зі створення нових місць праці і розвитку системи перенавчання безробітних і з працевлаштування молоді. Держава гарантує право своїх громадян на достойне проживання, право на мінімальний стандарт благополуччя, а в ідеалі – приблизно однакові для всіх соціальних груп стартові можливості для зреалізування життєвих завдань. Проте реальний, а не декларований, стан справ показує, що в Україні ще не сформований стабільний механізм регулювання соціальної сфери, соціальних відносин, соціальне законодавство не повновідповідне потребам соціальної трансформації, що гальмує процес суспільних перетворень. Подальше невпинне майнове розшарування українського суспільства може привести в найближчому майбутньому до негативних соціальних зрушень та гуманітарних потрясінь.

Дослідження карти соціальності сучасної України та її суспільствотворчого поступу сьогодні постало важливим завданням у вивченні всього багатоманіття сучасного українського соціуму.

Об'єктом дослідження є соціальний розвиток сучасної української держави, а **предметом** – система соціальності України в її картографічному вимірі.

Мета дослідження: скласти картографічну систему соціальності сучасного українського суспільства, орієнтуючись на реалії його стратифікації, статті Конституції України і норми соціальної справедливості.

Завдання дослідження:

- 1) охарактеризувати сучасну Україну як соціальну державу;
- 2) оглянути систему соціальної справедливості як основу соціальності сучасної української держави;

3) дати логіко-змістову характеристику основних карт соціальності суспільствотворчого поступу;

4) оглянути сексуальність і божевілля як складові соціальності суспільства;

5) визначити місце знань та духовності в системі культуротворення українського соціуму;

6) проаналізувати соціальну стратифікацію сучасного українського суспільства.

У роботі використано комплекс таких **методів дослідження**: філософського та соціологічного аналізу, мисленнєвого експерименту, ідеалізації, узагальнення, класифікації, критеріального порівняння, категорійних аналізу і синтезу, етнокультурного означення, соціального спостереження.

Апробація дослідження здійснювалася під час методологічних семінарів НДІ методології та економіки вищої освіти і методичних семінарів кафедри соціальної роботи ТНЕУ відповідно теми кафедральної НДР «Соціокультурна мислєдіяльність як методологічна основа соціальної роботи» (державний реєстраційний номер – 0109U000042).

Магістерська робота складається із трьох розділів, вступу, загальних висновків, списку 92 опрацьованих літературних джерел. Загальний обсяг – 102 сторінки, обсяг основного матеріалу – 95 сторінок.

Розділ І.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

1.1. Соціальна держава як Конституційна норма України

Загально визнаною є теза про те, що будь-яка теорія, будь-яка наукова думка виникає, існує та розвивається в певній поняттєвій формі. Саме поняття «соціальна держава» у наш час можна аналізувати на таких трьох відповідних рівнях: *науковому* – як ідею та її розвиток у низці концепцій, *нормативному* – як конституційний принцип, закріплений в основних законах більшості країн світу, *емпіричному* – як реальну практику діяльності державних інститутів щодо вирішення соціальних проблем суспільства загалом і соціальних груп. Чіткому розумінню цього поняття перешкоджає ряд обставин, адже вчені виокремлюють складність цього явища, неоднозначність терміну «соціальна», невизначеність завдань держави, яка за сучасними теоріями повинна не просто уособлювати владу, але бути інституцією, яка існує саме для людей.

Соціальна держава – це «тип високорозвиненої держави, в якій за допомогою її активної діяльності із регулювання соціальної, економічної та політичної сфер життя суспільства забезпечується достатній рівень соціальної захищеності усіх громадян, соціальна справедливість і солідарність держави і громадянина, – це держава, яка намагається забезпечити кожному громадянину гідні умови існування, співучасть в управлінні виробництвом, а в ідеалі порівняно однакові життєві шанси, можливості для самореалізації особистості в суспільстві» [61, с. 12].

Концепція соціальної держави України – це «закріплене в конкретних механізмах реалізації системне визначення найважливіших цілей, принципів, пріоритетів держави щодо забезпечення суспільного прогресу. Запорукою її

реалізації виступають консолідованість суспільства та виваженість практично-політичних дій органів державної влади, громадських та суспільних об'єднань, високорозвинений економічний потенціал держави, внутрішньополітична стабільність» [61, с. 14]. Розвиток соціальної держави значною мірою зумовлюється також моральними чинниками.

Становлення та розвиток соціальної держави України забезпечується наступними пріоритетами:

- гарантуванням конституційних прав і свобод людини і громадянина;
- розвитком громадянського суспільства, його демократичних інститутів;
- зміцненням політичної і соціальної стабільності в суспільстві;
- створенням конкурентоспроможної, соціально орієнтованої ринкової економіки та забезпеченням постійно зростаючого рівня життя й добробуту населення;
- розвитком духовності, моральних засад, інтелектуального потенціалу Українського народу, зміцненням фізичного здоров'я нації, створенням умов для розширеного відтворення населення [див. 68, с. 33].

На кожному етапі свого розвитку соціальна держава визначає пріоритети щодо реалізації установлених принципів, виходячи із гостроти найважливіших соціально-економічних та політичних проблем; проблемного бачення значних протиріч історичної ситуації, вирішення яких сприятиме переходу суспільства на якісно новий рівень соціально-економічного розвитку, котрий базується на демократичних принципах та правових нормах.

На сучасному етапі становлення соціальної держави України стратегічними пріоритетами за сферами діяльності виступають наступні засновки [див. 15; 22; 45; 61; 68; 71; 85].

У сфері політики доходів населення: забезпечення зростання реальної заробітної плати; встановлення державних гарантій оплати праці; недопущення отримання заробітної плати нижче прожиткового мінімуму визначеного державою.

У сфері зайнятості населення: забезпечення громадянам України можливості працювати на умовах вільного вибору професії, повної і продуктивної зайнятості; захист трудових прав та інтересів працівників через систему соціального партнерства.

У сфері соціальної безпеки та соціального захисту населення: створення ефективної, реально діючої системи соціальної безпеки та соціального захисту населення від соціальних ризиків та загроз; вдосконалення системи пенсійного забезпечення та реформування системи соціального страхування; здійснення реального соціального захисту сім'ї, материнства, молоді, інвалідів та інших слабо захищених верств населення.

У сфері охорони здоров'я населення: створення умов для розвитку медичної науки; удосконалення системи невідкладної медичної допомоги з метою наближення її до світових стандартів, розвитку інституту сімейного лікаря; розвиток та вдосконалення адресної дотації для пільгового забезпечення ліками громадян за соціально-медичними показниками; ефективного використання баз санаторно-курортного оздоровлення; впровадження державних соціальних стандартів у сфері охорони здоров'я та дотримання гарантованого рівня державної безоплатної медичної допомоги; розробка та прийняття закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне медичне страхування».

У сфері демографічного розвитку: розробка та вдосконалення основних напрямків демографічної політики, спрямованої на зменшення депопуляції населення України; вдосконалення законодавчої бази України стосовно демографічного розвитку та демографічної безпеки держави.

У сфері соціокультурного середовища: вдосконалення системи розвитку освіти, закладів культури і науки; збереження та пропагування національної культури, мови, традицій, як на території України так і за кордоном; толерантне ставлення до мови, традицій і культури інших народів, націй і народностей, які населяють Україну.

У сфері життєзабезпечення населення: збереження, відновлення та примноження житлового фонду; створення фонду соціального житла; поліпшення якості та рівня благоустрою житла; розвиток комунального господарства, засобів транспорту і зв'язку; створення нормальних умов життя в населених пунктах (газифікація, телефонізація), що не мають постійно діючих комунікацій з основною територією країни; розвиток дієвих та привабливих умов для кредитування стосовно придбання житла.

У сфері захисту від природних та техногенних аварій і катастроф: надання пріоритетності вимогам екологічної безпеки; соціоекологічний принцип природокористування, який полягає у науково обґрунтованому поєднанні екологічних, економічних і соціальних інтересів; гласність і демократизм при прийнятті рішень, реалізація яких впливає на стан навколишнього природного та соціального середовища; безоплатність загального природокористування і платність спеціального природокористування для господарської діяльності; нормування впливу господарської та іншої діяльності на природне середовище; створення системи страхування екологічних і катастрофічних ризиків; вдосконалення законодавства України щодо практичного застосування норм по захисту екологічних прав громадян.

У сфері соціального партнерства: вдосконалення системи зв'язків між трудовими колективами, професійними союзами, роботодавцями та державою, органами місцевого самоврядування, їхніми представниками і спільно утвореними органами, що проявляються у взаємних консультаціях, переговорах і примирливих процедурах, які будуються на принципах багаторівневого співробітництва, добровільного і рівноправного партнерства; підвищення ролі трудового колективу при вирішенні питань власності чи перепрофілюванні підприємства; обов'язковість виконання колективних договорів; надання можливості проведення соціальної експертизи прийнятих рішень, які мають соціальне спрямування.

У сфері зовнішньої політики: забезпечення відповідності національного законодавства міжнародно визнаним принципам і нормам у галузі прав людини, зокрема Конвенції про захист прав і основних свобод людини та практиці її застосування Європейським Судом з прав людини; виконання міжнародних зобов'язань у сфері соціальної та гуманітарної політики.

Вважається, що модель соціальної держави набиратиме повноцінності поступово. У зв'язку із цим Ж. Пустовіт виділяє основні етапи подальшого розвитку соціальної держави [61, с. 55-56]:

на першому етапі – початковому (до 2010 р.) повинна бути створена наукова концепція соціальної держави, удосконалена правова основа на всіх рівнях влади, управління, місцевого самоврядування, системи соціального партнерства і громадянського суспільства; повинні бути підготовлені необхідні кадри, структури і механізми, основні напрями соціальної й економічної політики для функціонування соціальної держави із соціальним ринковим господарством. На цьому етапі слід вирішити найгостріші соціальні проблеми, у першу чергу, підвищення середніх рівнів забезпечення соціальних гарантій;

на другому етапі – перехідному (до 2015 р.) повинні бути апробовані закони, підзаконні акти, ефективність роботи органів влади та управління, місцевого самоврядування, соціального партнерства та ін. Після апробування повинні вноситися відповідні корективи у всю законодавчу базу, структури органів влади та управління, в державні соціальні стандарти тощо. Необхідно реалізувати цілі розвитку України, затверджені Україною на Саміті тисячоліття (Йоганнесбург, 2002 р.) Декларацією тисячоліття, підписаною 180 країнами – членами ООН;

на третьому етапі – період стабільного функціонування й розвитку соціальної держави (до 2020 р.) наблизитися до європейських кількісних стандартів соціального розвитку.

Отже, реалізація визначених в концепції положень сприятиме становленню України як високорозвиненої європейської соціальної держави, яка забезпечує розвиток людського потенціалу, бере на себе відповідальність за

соціальну справедливість, соціальну безпеку, соціальну рівність, добробут громадян та соціальну злагоду в суспільстві. Створення правової соціальної держави повинно стати загальнонаціональною ідеєю і програмою дій всіх громадян України.

У Основному законі України [42] проголошується, що утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави, як і гарантування кожному громадянину права на достатній життєвий рівень для себе і своєї родини. Для системи сучасного права, це право на гідне існування, яке забезпечується насамперед соціальною державою знаходиться в одному ряду з іншими невідчужуваними і непорушними правами людини, є однією з основних умов їх реалізації, найпершим обов'язком держави та її виконавчої влади. Адже, по суті, саме людський вимір функціонування державної влади є одним з найбільш об'єктивних і наочних показників реалізації норм демократичної та соціальної держави [71]. Система соціальних та економічних прав згідно з Конституцією України охоплює:

- право кожного володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, а також результатами своєї інтелектуальної діяльності;
- право на підприємницьку діяльність;
- право на працю;
- право на відпочинок;
- право на страйк для захисту своїх соціальних та економічних інтересів;
- право на соціальний захист;
- право на житло;
- право на охорону здоров'я;
- право на безпечне для життя і здоров'я довкілля;
- право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї;
- право на освіту;
- право на свободу творчої діяльності.

У Конституції України окремо перелічені гарантії захисту цих прав, серед яких слід відзначити:

- право на судовий захист;
- право на відшкодування матеріальної і моральної шкоди;
- право на правову допомогу;
- принцип неприпустимості обмеження прав і свобод людини й громадянина [42].

Наведений перелік соціальних прав і відповідних обов'язків держави, що покладені на неї Конституцією України, дає підстави говорити про послідовний рух Української держави у напрямі розбудови соціальної державності.

З огляду на стан реалізації в Україні щойно перелічених соціальних прав варто розглянути доповіді Департаменту США про дотримання прав людини в Україні. «Так, у доповіді, підготовленій з питань демократії, прав людини та праці 30 січня 1997 року, було звернуто особливу увагу на проблеми реалізації таких соціальних прав (які зафіксовані у Пакті, Європейській Соціальній Хартії та Конституції України), як право працівників на створення об'єднань для захисту своїх інтересів та право на колективне представництво та укладення колективних трудових договорів. Щодо права на вступ до профспілок з метою захисту своїх професійних та соціальних інтересів, то, згідно з Конституцією України, воно гарантується державою. Водночас право на публічне висловлення своєї незгоди у зв'язку із запроваджуваною державною політикою в сфері соціального захисту своїх громадян викликає деякі зауваження. Конституція України гарантує право на страйк для захисту своїх економічних та соціальних інтересів, водночас зазначає, що страйки не повинні загрожувати національній безпеці, громадському здоров'ю чи посягати на права й свободи інших громадян. Закон про розв'язання трудових спорів не дозволяє проведення страйків військовослужбовцям, державним службовцям і співробітникам СБУ, а також працівникам з безперервним циклом виробництва. Страйки з політичними вимогами також вважаються незаконними» [71]. Нині внаслідок чисельних неузгодженостей між державною

політикою в сфері підтримання внутрішнього порядку та законодавством щодо забезпечення соціальних прав, і, зокрема, права на своєчасне отримання заробітної плати, між державою та профспілками, виникло протистояння.

1.2. Соціальна справедливість як основа соціальності сучасної України

Здобувши незалежність Україна опинилася у стані розбалансованості державних, суспільних і політичних інтересів, дестабілізації економіки, невизначеності й неузгодженості щодо розв'язання існуючих проблем. Те, що зараз відбувається в нашій державі – процес не випадковий, а зумовлений викликами часу.

Соціальна політика української держави сьогодні реалізується недостатньо ефективно. Особливо яскраво це виявляється у політиці зайнятості населення. У зв'язку із відсутністю належних прогнозів розвитку економіки і зайнятості населення в різних сферах, неефективного проведення приватизації, мільйони громадян виїхали працювати за кордон. Тому в існуючих умовах важливо, щоб держава здійснювала соціальне прогнозування, розробляла і приймала соціально зорієнтовані програми економічного розвитку, сприяла повній і продуктивній зайнятості населення, більш продумано здійснювала нормативне регулювання щодо використання трудових ресурсів суспільства. Державна політика в сфері зайнятості населення повинна бути зорієнтована на жорсткий контроль державних структур в забезпеченні реалізації суб'єктами трудових відносин.

Тому зусилля держави в період її трансформаційного розвитку повинні бути спрямовані на гарантування належного рівня життя для всіх громадян, забезпечення балансу інтересів між різними прошарками населення, при цьому державну систему соціального захисту слід спрямовувати на усунення кризових явищ в економічній сфері, недопущення різкої поляризації населення за прибутками. Ця система соціального захисту повинна бути противагою

прагненню досягти економічного благополуччя деякою частиною населення, насамперед олігархічними групами, за рахунок шокової терапії і революційних стрибків в економіці.

В Україні ще не сформований стабільний правовий механізм регулювання соціальної сфери, соціальних відносин, соціальне законодавство не відповідає потребам соціальної трансформації, що гальмує процес суспільних перетворень у країні.

До чинників соціальної сфери життєдіяльності українського суспільства, соціальної та правової політики, які свідчать про недостатній вплив держави на ті суспільні процеси, які зумовлюють рівень забезпечення соціальної безпеки людини і суспільства, відносять:

- суттєве зниження життєвого рівня людей, зuboжіння великої частини населення;
- значне розшарування населення за рівнем доходів, збільшення масштабів бідності;
- проведення економічної реформи без наповнення її соціальним змістом, за рахунок соціальних чинників, слабка соціальна спрямованість економічної політики;
- здійснення державної політики у соціальній сфері, яка не наближає, а віддаляє країну від світових цінностей в соціальній сфері – добробуту, соціальної справедливості;
- повільні темпи формування нової соціально-класової структури суспільства, насамперед середнього класу, процесів соціальної мобільності;
- складність соціально-демографічної ситуації в країні, що проявляється в зменшенні чисельності населення і його природного приросту (рівень народжуваності в Україні є один з найнижчих у світі);
- гострі проблеми формування ринку праці та зайнятості пов'язані насамперед із високим рівнем безробіття, низькою вартістю робочої сили;

- нерозв'язані проблеми системи соціального страхування, насамперед системи пенсійного забезпечення, затягування з проведенням пенсійної реформи;
- недосконалість системи соціального захисту, зокрема соціальної допомоги, яка не забезпечує адекватної соціальної підтримки громадян;
- погіршення стану здоров'я населення, збереження тенденції щодо збільшення показників захворюваності, обмеженість доступності кваліфікованої медичної допомоги для ряду соціальних груп суспільства (низький рівень очікуваної тривалості життя – один із найнижчих у Європі) [61].

Особливістю розвитку соціальної структури українського суспільства є її розмитість, несформованість, відсутність стабільної соціальної мобільності, суперечливий характер функціонування соціального простору, що негативно впливає на соціальний і правовий прогрес. Соціальна структура українського суспільства характеризується переважанням у ній нижчого класу, несформованого середнього і вищого класу. Кожному із зазначених класів характерна своя система світоглядно-ціннісних орієнтацій, рівень зрілості свідомості, соціальної та правової культури, який суттєво відрізняється.

Соціальна структура українського суспільства характеризується надмірною поляризацією основних класів, неприродною соціальною ієрархією, диференціацією в доходах, розшаруванням соціальних класів, що веде до гострих соціальних суперечностей у суспільному житті, гальмує процес формування стабільної соціально-класової структури і насамперед середнього класу як носія передових соціальних цінностей. Значна частина населення, зокрема тих, які належать до середнього класу, в умовах поширення тіньової економічної діяльності свої грошові доходи отримують нелегально, поповнюють свій бюджет за рахунок незареєстрованих надходжень, у тому числі з порушенням законодавства, що гальмує як процес створення стабільного середнього класу, так і розвитку соціальної та правової культури. Вчені справедливо зазначають, що необхідно підвищити роль середнього класу

у забезпеченні законності та правопорядку в державі [див. 23; 28; 38; 43; 48; 50; 52; 60; 66; 91; 92].

Усе більш неприпустимим стає отримування значною частиною середніх верств суспільства незареєстрованих доходів. Подальше консервування такої ситуації негативно впливає на укорінення в середовищі потенційного середнього класу належної правосвідомості та норм законослухняності. Зазначене дає підстави зробити висновок, що в Україні ще не сформована стабільна соціально-класова структура суспільства і насамперед середній клас, який би міг легітимно, на основі стабільного законодавства, здійснювати свою економічну діяльність, легально збільшувати свої доходи, нагромаджувати власність, бути повноцінним суб'єктом соціальної політики, якому була б властива зріла суспільна свідомість. У нашій країні перебуває на початковому етапі формування середнього класу. Останній сьогодні за рівнем суспільної зрілості, зокрема правової, відповідає середньому класу розвинених країн.

До пріоритетів діяльності соціальної держави, що сприятимуть динамічному процесу формування в Україні нової системи соціально-класової структури і, насамперед, середнього класу, прискоренню процесів соціальної структурованості, відносять наступні [60, с. 12]:

- забезпечення нормативно-правових засад для посилення дієздатності держави у здійсненні соціальної, правової політики, спрямованої на посилення соціальної структурованості суспільства, основу якої складатиме середній клас;
- законодавче забезпечення формування стійкого соціального прошарку людей як власників, зокрема житла, нерухомості, землі, акцій, засобів виробництва тощо;
- створення нормативно-правової бази для підвищення рівня життя населення, збільшення рівня доходів, їх легалізації зменшення розшарування населення за рівнем доходів (доходи 10% найзаможніших верств населення в Україні перевищують доходи такої ж кількості найбідніших у 12-15 разів);

- збереження позитивних тенденцій економічного зростання, динамізація розвитку економіки на інноваційній основі, насамперед відносин власності, її динамізація, посилення антиінфляційної політики держави;
- удосконалення законодавчої бази для динамізації соціально-трудоких відносин як чинника зміцнення добробуту населення, насамперед його бідних і середніх верств;
- збагачення нормативно-правової бази та зміцнення інститутів капіталізації заощаджень населення; завершення формування нормативно-правової бази податкового законодавства як соціорегулюючого чинника розвитку суспільства, посилення добробуту населення, прискорений розвиток становлення середнього класу;
- удосконалення законодавчого поля реформування системи соціального страхування, насамперед пенсійного забезпечення як умови підвищення доходів літніх людей;
- підвищення професійного рівня населення, їх освітнього, зокрема правового рівня як чинника посилення їх соціальної безпеки, соціальної структурованості суспільства.

Отже, незважаючи на всі проблеми та недоліки формування в Україні соціальної держави, утвердження її в Україні, передбачає формування надійних правових засад. Правові засади діяльності соціальної держави це насамперед її стабільна правова система, ефективна нормативно-правова база, спрямована на оптимальне законодавче забезпечення суспільних, зокрема соціальних перетворень в Україні. Удосконалення правових засад діяльності соціальної держави мають бути спрямовані на постійну модернізацію законодавчого поля її діяльності, приведення законодавства України у сфері соціального розвитку та в інших сферах суспільного життя до європейських правових стандартів [24; 35; 36; 41; 70].

Специфічною рисою реалізації принципів соціальної держави та соціальних прав в Україні є кризові процеси в українській економіці, які

унеможлиблюють повну реалізацію конституційно проголошених соціальних прав людини і громадянина.

Однією з найсуттєвіших перешкод соціальної злагоди в Україні є **бідність**. Тому, виходячи із ситуації кризового стану в Україні програма-мінімум нині зводиться до доктрини «соціальної держави», орієнтованої на гарантоване забезпечення основних потреб людей з боку держави і суспільства, на втілення в життя конституційних принципів і норм, які стосуються прав і свобод особи, справедливості та людського виміру державної діяльності. Це стосується насамперед добробуту, охорони здоров'я, освіти, пенсійного забезпечення тощо. З цієї точки зору продуктивною та політично перспективною є демократична ідея та вироблена на її основі державницька стратегія, що концентрує увагу на завданнях і обов'язках держави щодо своїх громадян. Аналізуючи програму-максимум, слід зазначити, що нею є побудова «соціальної ринкової економіки», чи «соціально орієнтованої економіки з перспективою підвищення попиту» [35; 52; 61; 69; 88; 91].

Іншим змістовним моментом проблеми реалізації в Україні соціальних прав людини і громадянина є те, що норми Конституції щодо розбудови соціальної держави потребують деталізації і навіть конкретизації на рівні законодавства і певним чином на рівні підзаконних актів, насамперед виданих вищими органами держави. Конкретні **напрямки** цієї законодавчої політики можна визначити як:

1) прийняття законів «Про соціальне партнерство», «Про обов'язкове медичне страхування», «Про міграцію», «Про соціальну допомогу», «Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми»;

2) внесення змін до окремих законів щодо оплати праці в частині впровадження мінімальної заробітної плати та прийняття Закону України «Про мінімальну заробітну плату» з метою поступового наближення розміру мінімальної заробітної плати до вартісної межі малозабезпеченості;

- 3) прийняття Закону України «Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про соціальну захищеність інвалідів»;
- 4) прийняття нової редакції Житлового кодексу України;
- 5) прийняття нових Цивільного та Цивільного процесуального кодексів;
- 6) введення в дію статті 26 Закону України «Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про зайнятість населення» [91].

Отже, виходячи із ситуації, яка склалася в нашій державі із забезпеченням соціальних і економічних прав громадян, важливо зробити все, щоб соціальна політика української держави була, з одного боку, спрямована на захист соціально незахищених верств населення від жорсткого впливу на них ринкових перетворень, а з іншого, – щоб у країні створювалися умови для активізації економічної діяльності різних соціальних груп населення, для їх адаптації до ринкових відносин. Ці завдання соціальної політики на сучасному етапі державотворення є досить складним, і їх реалізація відбувається в непростій економічній та політичній ситуації. Для вирішення цих двох напрямів соціальної політики Верховна Рада України ще у 2000 році прийняла Закон «Про державні соціальні стандарти і державні соціальні гарантії» [58], в якому закріплено правові основи формування і застосування державних соціальних стандартів і нормативів, спрямованих на реалізацію соціальних прав і забезпечення соціальних гарантій громадян, визначення пріоритетів державної соціальної політики щодо забезпечення людей необхідними матеріальними благами і послугами. На жаль, багато положень цього Закону досі не реалізується, що зумовлено комплексом негативних чинників, головним чином економічних.

Курс нашої держави на сталий розвиток зумовлює особливу увагу до соціального захисту громадян. Тому важливо, щоб загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України, що розробляються Кабінетом Міністрів України і затверджуються Верховною Радою, були концептуально зорієнтовані на сталий розвиток держави і соціальний захист населення. Державна система соціального захисту

повинна слугувати ефективним засобом забезпечення соціально-економічних прав особи, фактором стабільності та Інтеграції особи в суспільстві. В цілому концепція сталого розвитку України може бути застосована для забезпечення балансу інтересів між вільною ринковою економікою і прагненням суспільства забезпечити гідне життя для всіх громадян.

Соціогуманітарний зміст і значення спрямованості діяльності соціальної держави, визнання нею суб'єктивних публічних прав людини і громадянина обумовлюють відповідальність держави перед людиною за свою діяльність (ст. 3 Конституції України) [42].

«Принцип відповідності соціального забезпечення ресурсам держави має значення міжнародного стандарту у сфері соціального захисту людини. Так, стаття 22 Загальної декларації прав людини (прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року) закріплює: «Кожна людини як член суспільства має право на соціальне забезпечення і на здійснення необхідних для підтримання її гідності і для вільного розвитку її особи прав у економічній, соціальній і культурній галузях за допомогою національних зусиль і міжнародного співробітництва та відповідно до структури і ресурсів кожної держави». Відповідно до частини 1 статті 2 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права «кожна держава, яка бере участь у цьому Пакті, зобов'язується в індивідуальному порядку і в порядку міжнародної допомоги та співробітництва, зокрема в економічній і технічній галузях, вжити в максимальних межах наявних ресурсів заходів для того, щоб забезпечити поступово повне здійснення визначених у цьому Пакті прав усіма належними способами, включаючи, зокрема, вжиття законодавчих заходів». Стаття 12 Європейської соціальної хартії щодо права на соціальне забезпечення встановлює, що «з метою забезпечення ефективного здійснення права на соціальне забезпечення Сторони зобов'язуються: ...2. Підтримувати систему соціального забезпечення на задовільному рівні, принаймні на такому, який дорівнює рівню, необхідному для ратифікації Європейського кодексу

соціального забезпечення; 3. Докладати зусиль для поступового піднесення системи соціального забезпечення на більш високий рівень» (слід звернути увагу на те, що відповідно до Закону України від 14 вересня 2006 року «Про ратифікацію Європейської соціальної хартії (переглянутої)», Європейську соціальну хартію (переглянуту), вчинену 3 травня 1996 року та підписану від імені України 7 травня 1999 року ратифіковано, з заявами, що Україна бере на себе зобов'язання вважати частину I Хартії декларацією цілей, до здійснення яких вона прагнучиме, втім Україна не бере на себе зобов'язання вважати обов'язковими для України положення статті 12)» [цит. за 61].

Виходячи з наведеного вище, можна зробити висновок, що відповідно до міжнародних стандартів рівень соціального забезпечення визначається, виходячи з реальних можливостей кожної держави, при дотриманні тенденції до поступового піднесення системи соціального забезпечення на більш високий рівень. Внаслідок зростання економічних можливостей суспільства зростає і обсяг матеріальної допомоги тим його членам, які не можуть активно брати участь у створенні матеріальних та інших благ. З метою дотримання принципу балансу інтересів людини, суспільства та держави, оптимізації розміру державних соціальних гарантій з урахуванням доходів Державного бюджету України, конкретний розмір виплат, що фінансуються з Державного Бюджету, може встановлюватися Кабінетом Міністрів України у межах видатків, передбачених Законом України про Державний бюджет України на відповідний рік та відповідно до законодавчо встановлених державних соціальних стандартів та гарантій.

Метою та призначенням соціальної держави є підтримка рівноваги між свободою та рівністю, між правами та обов'язками, між рівністю та справедливістю. При цьому, як було зазначено, засади справедливості та рівності є важливими принципами політики у сфері соціального захисту населення.

Рівність – це таке підґрунтя демократичного соціуму та соціальної держави, в яких сприйнятий і функціонує принцип справедливості. Сучасна

правова наука поняття «справедливість» розглядає як багатогранне явище [4; 44; 55]. У контексті надання характеристики соціальної держави важливим є підхід тих учених, які досліджують економіко-правові умови розвитку вільного суспільства та свободи окремого індивіда. Вони зазначають, що «під справедливістю у вільному суспільстві мається на увазі рівноправність (справедливість згідно з законом), вирівнювання умов життя та праці (соціальна справедливість), рівні можливості (стартова справедливість) і визначене ринком отримання прибутку (справедливість розподілу)» [8, с. 13]. Таке визначення справедливості є слушним та дає змогу всебічно розкрити зміст поняття «соціальна держава».

«Неодноразово звертався до категорії справедливості Конституційний Суд України. Так, правову позицію щодо справедливості докладно та багатогранно виклав Конституційний Суд України у рішенні від 2 листопада 2004 року за №15-рп/2004 (справа про призначення судом більш м'якого покарання). Зокрема, «ідея соціальної справедливості», «ідеологія справедливості» розглядаються, відповідно, як прояв принципу верховенства права та «якість», що об'єднує «елементи права». При цьому резюмується, що справедливість – одна з основних засад права – є вирішальною у визначенні права як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права. Водночас справедливість сприймається як «властивість права». Крім того, справедливість співвідноситься з принципом правової рівності» [45].

Отже, аналіз наведених рішень органу конституційної юстиції дає змогу зробити висновок, що у контексті соціальної держави, здійснення політики у сфері соціального захисту населення має здійснюватися на принципі справедливості, який поєднується з принципами рівності (домірності) й розмірності (пропорційності), балансу інтересів людини та інтересів суспільства. Так, на необхідності дотримання балансу цих інтересів наголошує у своїх рішеннях Європейський суд з прав людини, підкреслюючи обов'язковість «справедливої рівноваги між вимогами захисту інтересів суспільства та вимогами захисту основних прав людини» [44].

Відповідно до Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції України) [42]. При цьому конституційне закріплення положення про те, що людина є «найвищою цінністю» набуває значення: основної конституційно-правової ідеї; принципу взаємовідносин між людиною, суспільством та державою; принципу, що визначає зміст і спрямованість діяльності суспільства та держави в інтересах людини з метою створення необхідних економічних, політичних, соціальних та інших умов щодо забезпечення її індивідуальної свободи; принципу «непорушності прав і свобод людини», конституційне закріплення якого у ст.3, 21 Конституції України Конституційний Суд України назвав «однією з найважливіших умов визначеності відносин між людиною і державою» (п. 4.2 мотивувальної частини рішення Конституційного Суду України у справі про податкову заставу від 24 березня 2005 р.) [див. 44].

Таким чином, можна дійти висновку, що соціальна держава – це держава, політика якої має пріоритетну соціальну спрямованість, що виражається у відповідному обслуговуванні державою громадянського суспільства, створенні необхідних та достатніх умов для реалізації економічних, соціальних та культурних прав людини, гарантуванні соціального захисту та соціальної безпеки людини, виходячи з соціально-економічних можливостей держави, на основі принципів справедливості, пропорційності та гармонійного балансу інтересів суспільства і людини.

«Соціальна політика держави – один із напрямів її діяльності з регулювання соціально-економічних умов життя суспільства. Сутність соціальної політики держави – у підтримці відносин як між соціальними групами, верствами суспільства, так і всередині їх, у забезпеченні умов для підвищення добробуту, рівня життя членів суспільства, створенні соціальних гарантій, у формуванні економічних стимулів для участі у суспільному виробництві. При цьому соціальна політика держави є складовою заходів

держави щодо регулювання умов суспільного виробництва в цілому, тісно пов'язана з загальноекономічною ситуацією в країні» [92, с. 336].

Оскільки головна ланка у соціальній політиці держави – політика формування доходів населення, то метою соціальної політики має стати мінімізація конфлікту між ефективністю та соціальною справедливістю. Співвідношення у доходах населення частки трансферних виплат та заробітної плати відіграє важливу роль у формуванні економічної поведінки індивіда та його трудової мотивації. Надмірно активне втручання держави у процеси перерозподілу, впровадження доходів призводить до зниження ділової активності у суспільстві і скорочення ефективності виробництва в цілому. З іншого боку, скорочення ролі держави в регулюванні доходів населення веде до зростання диференціації доходів, соціальної напруженості, загострення соціальних конфліктів і як наслідок до падіння виробництва, зниження його ефективності.

Існує чотири погляди на соціальну справедливість [50]:

- 1) егалітарний – всі члени суспільства отримують рівні блага;
- 2) роулсіанський – максимізується корисність найменш забезпечених осіб;
- 3) утилітарний – максимізується загальна корисність усіх членів суспільства;
- 4) ринковий – справедливість встановлює ринок.

Слід зазначити, що найбільш протилежними поглядами на справедливість є егалітарний і ринковий, оскільки ринковий розподіл доходів потребує відповідності доходу кожного власника, фактору виробництва граничному продукту від цього фактору. У цьому разі припустима значна нерівність у розподілі доходів.

Вибір принципів соціальної справедливості у перерозподілі доходів виявляється у кожному суспільстві по-своєму, виходячи з духовних засад, національних стандартів, що формувалися протягом усього історичного розвитку даної країни.

Економічне зростання, ефективність виробництва, продуктивність праці, сукупний попит на робочу силу є необхідними передумовами формування високого рівня життя населення, подолання абсолютної та пом'якшення наслідків відносної бідності. Без цього докорінно вирішити проблеми боротьби з бідністю неможливо. Проте, як свідчить міжнародний досвід [40; 83], в умовах швидкого економічного зростання соціальні проблеми не вирішуються самі по собі, радше навпаки – економічне піднесення провокує формування майнового розшарування населення і зростання відносної бідності населення. У цих умовах держава має проводити цілеспрямовану політику, яка підкріплюється використанням усього спектра соціокультурних чинників.

У багатьох країнах, що трансформуються, бідність набуває широкого розмаху – збільшується коло бідних та малозабезпечених людей, зростає глибина зубожіння. Особливо це характерно для країн, де триває трансформаційна криза. Основною рисою соціально-економічних зрушень, що відбулися в Україні протягом останніх років, є загальне падіння життєвого рівня на фоні глибокого розшарування суспільства за рівнем доходу. Майнова нерівність не стала ефективною рушійною силою активізації поведінки населення на ринку праці тому, що саме тут кризові явища набули особливо тяжкого характеру і не забезпечили принципову можливість зміни первинного матеріального статусу в результаті інтенсивної праці.

Бідність в Україні серед широких верств населення розвинулася на тлі значного майнового розшарування. Нині бідними є більше чверті наших громадян. Збідніли люди, які свого часу багато і плідно працювали, а нерідко й працюють. На відміну від бідних, в економічно стабільних заможних державах, соціальні верстви, чиє споживання значно менше від середнього по країні (тобто ті, хто є бідними за відносними критеріями), живуть фактично в умовах зубожіння. Особисте підсобне господарство забезпечує частині населення високий рівень харчування всупереч низьким доходам. Велика питома вага бідних спостерігається серед молоді, жінок, пенсіонерів, багатодітних сімей. Частина населення України, включаючи найбідніші верстви населення,

вимушено вдається до тіньових і почасти кримінальних стратегій виживання. Не викликає ніякого сумніву неможливість кардинального розв'язання соціальних проблем в умовах економічної кризи. Треба негайно реформувати соціально-трудова сферу, поступово підвищувати трудові доходи і відповідно встановити мінімальні розміри заробітної плати, пенсії, стипендії на рівні усталеного прожиткового мінімуму. Необхідно зберегти надання безкоштовних послуг освіти, медицини і культури на визначеному суспільством рівні всьому населенню. Держава повинна контролювати рівень безробіття, надавати адресну допомогу малозабезпеченим верствам населення. У цілому державна політика щодо бідного населення має здійснюватися у різних формах і спрямовуватися на вирішення різних завдань стосовно тих основних груп населення, які формують загальну сукупність бідних та зубожілих у країні.

В духовному світі людства є поняття, яке має особливу долю. Це те поняття, якому суджено стати найбільш концентрованим виразом надій багатьох поколінь людства. Серед таких ідеалів людства належне місце займає справедливість. В ході історії справедливість по різному трактується тими, хто бере її на озброєння. Не однаковий зміст вкладається в ідею справедливості на різних стадіях розвитку суспільства. Становлення ринкових відносин в Україні пов'язане з багатьма соціальними та етичними проблемами життя людини і суспільства. Першочергове значення тут набуває бачення ринкових відносин, що формуються з позиції соціальної справедливості і несправедливості.

Ідея та ідеали справедливості, так як все інше, глибоко історичні. Прагнення до справедливості завжди було для людства одним з головних орієнтирів соціального прогресу. В них органічно зв'язане минуле і сучасне. Ідея справедливості, рівності у суспільстві та суспільних відносинах між людьми беруть свій початок з часів Стародавньої Греції і рабовласницького суспільства [див. дет. 3; 5; 8; 9; 19; 27; 30; 47].

Проблема справедливості, особливо її взаємозв'язок із свободою, історично була у центрі політичної боротьби в суспільстві. Причому вимога свободи переважно вважалась буржуазною ідеєю, а соціальної справедливості –

традиційно реалістичною. Проте сам хід суспільного розвитку в сучасних умовах ставить питання про поєднання ідеалів свободи та справедливості. Як свобода, так і справедливість завжди були палкими бажаннями людини. У кінці двадцятого століття стало однозначно зрозуміло, що розвиток демократії можливий тільки на основі становлення більш рівноправного і справедливого суспільства. Поза справедливістю немає і не може бути свободи особи і людської гідності, стабільного суспільства та прогресивного соціально-економічного розвитку. Справедливість служить прямим регулятором діяльності людини в кожній ситуації.

Економісти і соціологи не мають єдиної думки щодо соціальної справедливості та її кваліфікації. Найчастіше соціальна справедливість розуміється як прояв справедливості в сфері розподілу багатств, благ і доходів між членами суспільства [71].

Поняття «соціальна справедливість» правомірно розглядати як важливу соціально-економічну цінність суспільства, без якої неможливо забезпечити ефективний економічний розвиток. Ідея відповідальності, адекватності, еквівалентності величини доходу витратам праці і капіталу становить основний зміст соціальної справедливості. Економічна діяльність людини, її результати, їх суспільна оцінка на ринку – є основою соціальної справедливості, а зовсім не альтруїстична благодійність і абстрактний рівноправний розподіл.

Соціальна справедливість відображає оцінку реально існуючої системи розподілу і формування доходів, її становлення з оптимальними принципами організації сфери розподілу доходів і заробітку.

Сприйняття і оцінка справедливості в економіці носить відносний, а не абстрактний характер. Люди суб'єктивно визначають співвідношення отриманого доходу і загальних зусиль, потім зіставляють його з доходами інших людей, які виконують аналогічну роботу. Якщо співставлення виявляє несправедливість – стимули до іншого виду економічної діяльності будуть знижуватися, виникає почуття образи і незадоволення.

Соціальна справедливість передбачає порівняльну, суб'єктивну оцінку, наприклад, якоїсь події, що відповідає певному ідеалу. У цьому зв'язку можна говорити про те, що соціальна справедливість визначається системою оцінок і цінностей людей, моральними стандартами, тобто соціально-етичними вимогами до реально існуючих економічних відносин. Хоча оцінка справедливості тих чи інших економічних процесів носить суб'єктивний характер, проте вона при накладанні на об'єктивні умови є однією з суттєвих ознак вірності і обґрунтованості економічних рішень і заходів.

Ринкова економіка зміцнює критерії соціальної справедливості. На перше місце тут виходить проблема становлення рівних можливостей для кожної людини, реалізації її творчого і професійного потенціалу, забезпечення рівності всіх перед законом та рівності у пошуку свого місця в умовах ринку.

Людина вільно вибирає певну професію, потрібну для її здобуття освіти, а також і сферу діяльності. Ринкове господарство засноване на свободі вибору громадян. У кінцевому випадку саме ринок відкриває для людей рівні можливості для самореалізації своїх здібностей.

Соціальна справедливість в умовах ринкових відносин пов'язана із скасуванням необґрунтованих привілеїв окремих людей та соціальних груп. Усі професії і види діяльності стають доступними всім. Економічна свобода передбачає відсутність соціальної уніфікації в суспільстві. У тих, хто сьогодні знаходиться на самому низу соціальних сходів, завжди існують шанси і перспективи піднятися вгору. Завдяки цьому майже перед кожною людиною відкриваються можливості прожити повніше і змістовніше життя. Звичайно, у бідного в порівнянні з багатим менші можливості досягнути успіху. Але суть справи не в цьому, а в самому факті, що кожна людина є господарем своєї долі.

Відомо, що соціальна справедливість є загальновизнаною цінністю сучасного демократичного суспільства, що закріплена в документах світової спільноти. Тому в реалізації соціальної політики держави вона виступає як ключовий принцип. Як категорія «соціальна справедливість» – це соціально-психологічне сприйняття принципів і форм організації суспільства, що

відповідає інтересам людей і соціальних груп, тобто узагальнена моральна оцінка суспільних відносин. Все це невід’ємно вимагає її ґрунтовного розгляду як в історичній ретроспективі, так і з позицій сучасного бачення цього ключового принципу соціальної політики.

Соціальна справедливість – це і узагальнена моральна оцінка суспільних відносин, і один з основних загальнолюдських соціальних ідеалів, конкретне розуміння і зміст якого змінювалося протягом історії, і сьогодні немає єдиного розуміння його змісту. При визначенні соціальної справедливості найчастіше її співвідносять із соціальною рівністю, і в цьому контексті соціальна справедливість розуміється як міра рівності і нерівності в розподілі матеріальних і духовних благ у суспільстві, статусів і влади, а також у життєвому положенні різних суспільних груп.

Реалізація принципу соціальної справедливості в суспільстві означає, що при цьому здійснюється справедливий: 1) розподіл діяльності; 2) розподіл доходів; 3) розподіл праці; 4) розподіл соціальних благ (прав, можливостей, влади); 5) розподіл винагород, визнань; 6) розподіл рівня та якості життя; 7) розподіл інформації та культурних цінностей [61].

Найважливішим показником соціально-справедливої спрямованості суспільства виступає характер соціальних відносин. Усі зазначені характеристики відбивають ті чи інші сторони соціальної справедливості й у залежності від специфіки дозволяють судити про соціальну прогресивність чи навпаки регресивність цього суспільства. Останнє, є дуже важливим для оцінки молодій ще зароджуваній демократичній соціальній державі в Україні.

Соціальна справедливість в умовах ринку, крім рівності можливостей, повинна долучати й інший важливий компонент – державний соціальний захист і допомогу непрацюючим, малозабезпеченим людям, тобто державні гарантії для тих, хто за об’єктивними причинами (вік, стать, сімейні обставини тощо) випадає із рівно конкурентних умов, нездатний забезпечити собі сам гідне життя в умовах ринкової економіки. Реалізація ефективних державних соціальних програм повинна гарантувати цивілізовані умови життя для кожної

людини на рівні, не нижче законодавчо встановленого прожиткового мінімуму. Для працездатних членів суспільства мають бути створені рівні можливості для того, щоб вони могли своєю працею заробляти достатні доходи для повноцінного життя.

«Соціальна справедливість є основоположним принципом мирного та благополучного співіснування як в самих країнах, так і між різними країнами. Для ООН прагнення соціальної справедливості для всіх є осердям її глобальної місії зі сприяння розвитку та поваги людської гідності. Прийняття Декларації про соціальну справедливість з метою справедливої глобалізації є лише одним із прикладів, що свідчить про прихильність системи ООН до забезпечення соціальної справедливості. У Декларації робиться наголос на гарантії досягнення справедливих результатів для всіх через посередництво забезпечення зайнятості, соціального захисту, соціального діалогу та основоположних принципів і прав на робочому місці» [71, с. 34].

26 листопада 2007 року Генеральна Асамблея ООН проголосила 20 лютого Всесвітнім днем соціальної справедливості, що відзначається щорічно починаючи з 2009 року. Вона також запропонувала всім державам-членам присвятити цей спеціальний день проведення на національному рівні, де впроваджувалися б конкретні заходи відповідно до цілей і завдань Всесвітньої зустрічі на вищому рівні в інтересах соціального розвитку та двадцять четвертої спеціальної сесії Генеральної Асамблеї. Проведення Дня повинно сприяти подальшому нарощуванню зусиль міжнародного співтовариства в області викорінювання убогості, забезпечення повної зайнятості, гідної роботи, рівноправності чоловіків і жінок, соціального добробуту та соціальної справедливості для всіх.

Висновки до розділу I

Звертаючись до ідеї побудови соціальної держави в Україні, важливо зазначити, що проголошення України соціальною державою і внесення цього

положення в Основний Закон країни є кроком вперед у розвитку державності. Становлення та розвиток соціальної держави України забезпечується наступними пріоритетами: гарантуванням конституційних прав і свобод людини і громадянина; розвитком громадянського суспільства, його демократичних інститутів; зміцненням політичної і соціальної стабільності в суспільстві; створенням конкурентоспроможної, соціально орієнтованої ринкової економіки та забезпеченням постійно зростаючого рівня життя й добробуту населення; розвитком духовності, моральних засад, інтелектуального потенціалу Українського народу, зміцненням фізичного здоров'я нації, створенням умов для розширеного відтворення населення.

Соціальна держава – це держава, яка намагається забезпечити кожному громадянину гідні умови існування, соціальну захищеність, співучасть в управлінні виробництвом, в ідеалі порівняно однакові життєві шанси, можливості для самореалізації особистості в суспільстві. Діяльність такої держави спрямована на загальну користь, ствердження в суспільстві соціальної справедливості. Вона згладжує майнову та іншу соціальну нерівність, допомагає слабким і знедоленим, піклується про надання кожному роботи або іншого джерела існування, дбає про збереження миру в суспільстві, формуванні сприятливого для людини життєвого середовища.

На сучасному етапі становлення соціальної держави України стратегічними пріоритетами по сферах діяльності виступають: політика доходів населення; зайнятість населення; соціальна безпека та соціальний захист населення; охорона здоров'я населення; демографічний розвиток; соціокультурне довкілля; система життєзабезпечення населення, захист від природних та техногенних аварій і катастроф; соціальне партнерство; зовнішня політика.

Розділ II.

ЛОГІКО-ЗМІСТОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ КАРТ СОЦІАЛЬНОСТІ СУСПІЛЬСТВОТВОРЧОГО ПОСТУПУ УКРАЇНИ

2.1. Сексуальність і божевілля як засадничі карти розвиткової соціальності суспільства

Важливим у визначенні логіко-змістових характеристик карт соціальності українського суспільства є вивчення філософських засновків даного питання. Фундатором цього напрямку став французький філософ та історик Мішель Фуко (1926–1984), відомий завдяки своїм критичним дослідженням соціальних інституцій, психіатрії, медицини, наук про людину, системи в'язниць, а також завдяки своїм працям з історії сексуальності.

М. Фуко широко відомий своїм критичним підходом до психіатрії і медицини, пенітенціарної системи, ідеями розвитку історії сексуальності, загальними теоріями щодо влади і відносин між владою і пізнанням, проблемами суб'єктивації. Його філософські праці тісно пов'язані з актуальною дійсністю, проблема його постійної уваги – суспільна ідентичність і політична динаміка. Ідентичність в контексті моделей життя і процесів суб'єктивації М. Фуко розглядав через статистику. Перед своїми дослідженнями Фуко ставив такі завдання: поновити археологію сучасних знань про суб'єкт; розшифрувати генеологію сучасної влади і усієї сучасної західної цивілізації; написати особливу онтологію сучасності, яка мислиться сферою перехрещень інших онтологій: онтології суб'єкта по відношенню до себе, онтології суб'єкта у його відношенні до інших і інститутів у галузі влади, онтології суб'єкта у його відношенні до істини у галузі знання.

Творчість Фуко будується на засадах трьох Кантівських питань: «Що можна знати?», «Що слід робити?», «Що є людина?». У 70-ті роки ХХ століття

на перший план у його працях виходить тема «знання – насилля», «знання – влада». У 80-і у творчості філософа з'являється поняття «суб'єкта» і розглядається тема сексуальності, а разом із нею – питання етики, моралі, свободи.

Із самопізнання починається психологія, ним вона і завершує безконечну кількість культурологічних кіл у пізнанні людиною самої себе. М. Фуко зробив самопізнання однією з головних тем своїх філософських та культурологічних міркувань. Його розвідки мають тісний зв'язок з етикою, педагогікою, а може найбільше із психологією. Принаймні у перетині різних культурологічних аспектів автор досягає всебічної постановки питання. Це дає можливість психологам знайти нові проблеми самопізнання. Та головне – реабілітувати його як важливий метод психології, а зрештою і єдиний, адже всі інші методи можуть бути продуктивними лише спираючись на нього [див. 74-80].

Заклик до самопізнання М. Фуко пов'язує з вимогою виявляти турботу про самого себе. При цьому самопізнання тлумачиться як окремий випадок турботи про себе, як конкретне її застосування. Цей принцип був властивий Сократу в його ставленні до учнів. М. Фуко намагається розкрити ідею, згідно з якою турбота про себе є основою належної поведінки в будь-якій формі активного життя, котре відповідає принципам духовної раціональності. Концепція турботи – це є певний образ дій аж до перетворення самого себе. Згодом західна думка перенесла центр ваги на турботу про інших людей, про все, що існує в світі.

Причина такої зміни акцентів – у негативних побіжних відтінках значення турботи і самопізнання, у нездатності мислителів запропонувати суспільству позитивну мораль. Правда, картезіанство знову вказало на самопізнання як на основний шлях осягнення істини. Вона освітлює суб'єкт, дає йому можливість здійснитися, реалізує його буття. Істина також передбачає трансформацію суб'єкта, яка в сучасному світі пізнання стає єдиним способом осягнення істини. Але тепер істина не може служити порятунком для суб'єкта, адже вона більше не діє на нього. Вона стає автономною рушійною силою

пізнання. Ще у Б. Спінози, І. Канта, Г. Гегеля, Ф. Шопенгауера, М. Фуко знаходить структуру такої духовності, яка ставила питання: як має перетворюватися суб'єкт, щоб відкрити собі шлях до істини? Те ж певною мірою стосується також марксизму і психоаналізу.

М. Фуко вказує на «золотий вік» існування турботи про себе і культуру свого «Я» (I – II ст. до н.е.). Це не збігається з «осьовим часом», за К. Ясперсом, а мало б збігатися. Лише віддаючи свою працю іншим, можна піклуватися про себе. Але це є рабство, яке тягнеться надто довго. Турбота про себе приводить до вміння управляти іншими. Має бути певна технологія поведження зі своїм «Я». Це практика духовної концентрації, відлюдності, терплячості у перенесенні страждань. Відтак він формулює поняття душі-суб'єкта.

Для розкриття ідеї самореалізації суб'єкта Фуко аналізує дієтику, економіку, еротіку. Дієтика (вчення про розумний спосіб життя) показує зв'язок між турботою про себе та основним режимом існування тіла і душі; економіка – зв'язок між турботою про себе і соціальною діяльністю; еротика – зв'язок між турботою про себе і любовними стосунками. Фуко розуміє їх як сфери самореалізації суб'єкта, над якою височіє божественне самопізнання. Самопізнання і турбота про себе переплітаються взаємно.

Щоб пізнати самого себе, треба пізнати співвідношення «Людина – Бог». Щоб пізнати самого себе, слід пізнати божественне.

Рух самопізнання приводить, зрештою, до мудрості. Це означає відрізнити істинне від хибного та знати як себе поводити. Платонівська і неоплатонічна традиція турботи про себе також має завершення в ідеї самопізнання, що є вищим і незалежним вираженням самого себе, «Я». Це є і визнанням божественного начала в самому собі.

Турбота про себе виступає як лікування душі. Самореалізація – це також самовдосконалення. Фуко мав би сказати, нарешті, і те, що самопізнання – це самореалізація і самотворчість, причому оригінальна. Самореалізація тут тлумачиться як терапевтичний засіб.

Самопізнання і самореалізація вимагають Іншого як посередника. Самореалізації досягає не кожний. Інший потрібний для її здійснення як дзеркало власної душі. Інший дає приклад, знання, майстерність. Зокрема, перехід від незнання до знання відбувається за допомогою Іншого. Так формується суб'єкт самореалізації. Наставник виступає в ролі виконавця переображення індивіда і бере участь в його формуванні як суб'єкта.

У зв'язку з цим постає проблема глупоти та істинної волі. Фуко тлумачить глупоту як відносну, фрагментарну, мінливу волю. Об'єктом справжньої волі виступає власне «Я». При глупоті воля і «Я» розімкнуті. Для переходу від одного стану волі до другого, як і при самореалізації, має бути Інший. Ним виступає насамперед філософ. Лише він знає, як себе поводити, адже філософія лежить в основі практики управління. Від принципів питань до питань повсякденного способу буття філософи виступають посередниками. Тут слід зауважити, що філософія виступає як форма мотиву всезагального, як життєве настановлення, як спосіб життя; завдяки їй людина стає несхибною в будь-якій складній ситуації. Це і є мотив виникнення філософії в осьовий час. Вона починається від знання світу і людини, а далі визначає стратегію поведінки.

«Філософія як така шукає переходу від самопізнання до катарсису. Самопізнання слугує вступом до філософії, політики і катарсису. Якщо я забезпечую процвітання інших, воно повертається до мене. Здійснюючи катарсис, душа відкриває те, якою вона є, що знає і чого прагне. Поняття порятунку Фуко розглядає як перехід від смерті до життя, від зла до добра, від тимчасового до вічного. Релігія виконує функцію спасіння, але й філософія має тут свою ціль у практиці, житті. Завдяки спасінню людина стає недоступною нещастю. Це теми атараксії (спокою) та автарксії (самозадоволення як результат незалежності), що розглядаються Фуко у сенсі отримання винагороди – спасіння. Воно становить безперервну діяльність. Людина рятує себе заради себе і сама виступає засобом порятунку, щоб знайти саму себе. Такий підхід до

порятунку Фуко називає елліністичним і римським. Це вже не порятунок за допомогою держави, як це було у Платона, а праця над самим собою» [77].

Період від Платона до Декарта Фуко характеризується тим, що на перший план тут виходить очевидне в інтуїції, а перетворення самого суб'єкта стає не обов'язковим. Суб'єкт залишається тим, ким він є, істина відкривається йому в пізнанні, доступ до неї уможлиблюється самою структурою суб'єкта.

Розкриваючи ідею перетворення, Фуко головне бачить у тому, що людина звільняється від усього, що робить її залежною. Саме стоїки висунули вчення про перетворення як духовний акт. Пізнання відступає на задній план, а вперед виходять практика, аскеза, вправи. Перетворення – це рух, спрямований до свого «Я», це автосуб'єктивація. Тут має бути адекватне і повне відношення людини до самої себе.

Починаючи з минулого століття поняття «перетворення» знову набуває значущості, зокрема з вибором революційного шляху практики. На зміну владі церкви приходить панування партії. Тоді виникає головне питання: яким чином проголошення істини та управління собою й іншими людьми пов'язуються одне з одним? Для вирішення цього питання Фуко досліджує здійснення продуктивного пізнання – звичаю, характеру. Творення звичаю означає зміну способу життя людини і розглядається Фуко як корисне пізнання. Фізіологія, як її розуміли в стародавньому світі, мала давати принципи, що визначали би поведінку людини, критерій, що визначав би ступінь нашої свободи; це перетворювало людину, сповнену жаху перед природою, у вільну особистість зі спокійною волею.

Таку свободу дії має парезія (грец. відпущення, притулок, захист) як техніка, що застосовується у відношеннях між лікарем і хворим, вчителем та учнем. Знання тепер націлюються на речі, світ, богів, людей для зміни буття суб'єкта. Тоді його «Я» визначається як точка зору, як погляд на світ «згори вниз». Фуко аналізує тут переважно філософські погляди Сенеки. Людський розум визнається однією природою з божественним, що дозволяє людині рухатися від земних вад до Бога. Разом з цим це є проникненням в найглибші

таємниці природи, що уможлиблює кинути зверху погляд на землю. Сполучаючись з божественним розумом, людина позбавляється своєї мізерності. Тут Фуко розкриває точку зору стоїцизму. Вивчення природи дає інструмент для звільнення «Я». Людина отримує самовладання у світі, вміщуючи себе у сферу абсолютно раціональну – світ божественного провидіння. Людина визнає ланцюг причин і наслідків як необхідний і розумний. Основою звільнення від цього ланцюга є усвідомлення факту цього звільнення. Так, може, це і є відомий принцип: «Свобода – це пізнана необхідність»? [75].

Самопізнання і пізнання природи тісно пов'язані. Це забезпечує самоспоглядання, відкриває зв'язок людини з сукупністю настановлень та необхідних умов, раціональність яких є зрозумілою. Я вміщується в цілісність світу. Добродійна душа спілкується зі Всесвітом, контролює себе у вчинках і думках. Мова йде не тільки про відкриття сутності душі, а й про шлях людини у світі, про дослідження суті речей та їхніх причин. Так здійснюється погляд на світ зверху вниз – духовний рух. Погляд цей стає всеохоплюючим.

В ідеї перетворення Фуко вбачає тему повернення суб'єкта до самого себе. Цьому сприяють медицина, управління іншими (політика), управління самим собою, що суперечить християнсько-аскетичній відмові від себе. Ця ідея проходить у людській культурі крізь віки. Опір політичній владі може здійснити лише відношення «Я» до самого себе. Тут виступає етика суб'єкта, що є не тільки предметом дослідження юриспруденції. У цій елліністичній і римській вимозі повернення до себе Фуко бачить початкову форму таких наук про дух, як психологія та «аналіз свідомості». Це стосується й сучасного світу [79].

Проблема істинності суб'єкта ускладнюється тим, що в реальному житті він виражається в різних формах. Християнство йде від істинності тексту до самопізнання, а далі й до зречення світу. Постає питання відношення аскези й духовності. Функцію аскези Фуко розглядає як встановлення зв'язку між суб'єктом та істиною. Аскеза означає знання суб'єкта. Духовне знання

передбачає ідею цінностей, зміну способу буття в залежності від знання. Це має визначати вчинки людини, щоб вона була такою, якою має і хоче бути. Проблема самопізнання суб'єкта приводить до підкорення закону. Проте ні законослухняність, ні самопізнання суб'єкта не тільки не були основоположними, але й не існували в античній культурі.

Постає проблема комунікації знаходиться між тим, хто має етичні установки, і тим, хто їх не має і кому їх слід передати. Учень мав мовчати. Це був його людський обов'язок і технічний прийом. Парезія є процедура передання здорового глузду тому, хто має в цьому потребу. Це по суті означає «сказати все» – щиро, вільно, відкрито. Термін «парезія» пов'язується з вибором, з рішенням суб'єкта. У латинській мові це звучить як *libertas*. *Paresia* – свобода того, хто говорить. А цим виражається його благородство, а не просто риторика. Парезія постає у поведінці і способі життя. Міркування і вчинки не можуть між собою розходитись. У цьому – цілісність людини і критерій справжнього філософа. Такими були Сократ, Сковорода, Соловйов. «Говорити те, що думаєш, думати те, що говориш, поводити себе так, щоб слова не розходилися з учинками. Цей обов'язок як добровільний акт лежить в основі дії... Глибинну сутність парезії складає тотожність суб'єкта висловлювання і суб'єкта поведінки» [74]. Звідси постають різні тлумачення змісту педагогіки і психології.

Педагогіка є передання істини, психологіка передбачає, крім цього, зміну способу існування суб'єкта. У християнстві головне навантаження припадає на того, хто потребує керівництва. А хіба в сократівських діалогах не так? Греко-римська психологіка була близькою до педагогіки: істиною володіє вчитель. У християнстві душа, яку просвітлюють, має сказати істину сама, а від цього змінюється спосіб її існування.

Зрештою, Фуко вирішує питання історичної психології – про цільну і роздвоєну особистість та формули її існування в світі у зв'язку з різними ідеологіями та рівнями самопізнання, у зв'язку з «турботою про себе». Мова йде про велику суперечність, яка міститься в самій людині: безпосередня щира

відкритість людини перед світом і нагальна потреба замкнутися в собі перед перманентною ворожістю світу. Спроба скинути маску роздвоєння вимагає від людини героїчного діяння – вчинку. Але ця героїка вичерпується. Людина відриває себе від світу, входячи в безконечну роздвоєність, яку не може терпіти. Постає глобальна тема людського буття, людської культури. Парадокс цього буття полягає в тому, що культурною виступає та людина, яка вміє носити маску роздвоєності і не усвідомлює цього. Хронічне перевантаження людини у цій роздвоєності призводить не лише до невротизму, а й до важких психічних захворювань. Фройдизм давно поставив цю проблему, але не розкрив її у повноті феноменального методу і широті історичного бачення фактів людського життя. Фуко ж присвячує цій проблемі окрему книгу.

М. Фуко подає у дослідженні [76] історію божевілля протягом так званого класичного віку (кінець XVI, XVII і XVIII століття). Він не подає історичну концепцію божевілля, а робить спробу висвітлити – здебільшого на основі документів – розумові хвороби, нестямні вчинки, безумства як вони існували у цей час та як пов'язувалися з тодішніми соціальними умовами. При цьому Фуко намагається відтворити негативну частину відповідних уявлень, які зникли під ретроактивним впливом сьогодення. Досить велика кількість праць про психічні відхилення розглядаються, зрештою, у світлі сучасних уявлень.

В кінці Середніх віків Фуко зазначає комічний і разом із тим трагічний аспект божевілля, як, наприклад, у лицарському романі XII століття «Тристан та Ізольда». На прикладі «Похвали глупоті» показано, як зачаровуюча уява та деякі з її химер були властиві мислителям того часу. Французька революція підкреслила політичні, медичні та релігійні аспекти божевілля. Навіть сьогодні, зауважує Фуко, наш так званий об'єктивний медичний підхід – усупереч вигодам, які він приніс для подолання розумової хвороби – продовжує старий однобічний погляд. Глупота властива людям, вона має спільне коріння з поезією і трагедією. Вона виявляється як у психіатричних лікарнях, так і у творах Сервантеса, Шекспіра або в глибокому психологічному інсайті і духовній кризі, які ми бачимо у Ніцше. Фуко відчуває, що теорія інстинкту

смерті, запропонована Фройдом, виступає одним із трагічних елементів, які ведуть людину всіх епох до поклоніння перед нездоланною силою. Це поклоніння було сповнене жарту і страху водночас. Зачаровані люди епохи Ренесансу малювали цей потяг, розхвалювали його, складали про нього пісні.

Ренесансна людина виявляла свою схильність до насолоди, проте страхітливо ставилася до хворих: їх садовили на корабель і віддавали на розсуд моряків, адже глупота й вода мали спорідненість. «Корабель дурнів» перетинав моря зі своїм «комічним і патетичним вантажем душі». Багато з хворих відчували задоволення і навіть лікувалися зміною обставин, в ізоляції; іншим ставало гірше, вони вмирили, відірвані від своїх сімей. XVII і XVIII століття переживало соціальний неспокій, економічну депресію, які воно намагалось подолати ув'язненням злидарів разом з кримінальними особами. Божевільні досить природно вписувалися між цими двома соціальними екстремальностями.

М. Фуко у своєму предметі досліджень вбачає суто людське [74; 77]. Для цього він використовує не лише дані психології, медицини, соціології, а й питання релігії, етики, епістемології. Божевілля є дійсним проявом «душі». Різні теорії – від Античності до наших часів – бачили у хворобі несвідому частину людського розуму. І дійсно, студенти, які вивчають психічне, набагато краще дивляться у майбутнє та набагато чіткіше бачать марноту спроб людства лікувати ці хвороби за допомогою неадекватних засобів. Він піднімає важливі питання про роль психічно хворої особистості у становленні цивілізації та про ставлення цивілізації до психічно хворої людини. Тут можна говорити про певну акцентуацію особистості, про її однобічність, але й про гостроту сприймання, про відхід від буденного бачення світу. З певними застереженнями М. Фуко стверджує, що великі творчі досягнення людства мають бути завдячені психічним «хворобам» геніїв. З іншого боку, тих, хто грабує, вбиває, знищує, ніхто не називає хворими. Гіпотетично можна стверджувати, що здорова людина постала б у результаті ортобіотичного розвитку, але такий розвиток недосяжний. Психоаналітики доводили, що не можна знайти жодного психічно

здорового творця, особливо з художнім баченням. М. Фуко наводить вислів Паскаля: «Люди за визначенням хворі, відтак не бути хворим є лише іншою формою хвороби». Також Ф. Достоевський у своєму щоденнику зауважив: «Не можна карати позбавленням волі сусіда за те, що він переконаний у своєму власному здоров'ї» [див. 80].

М. Фуко мав намір написати історію різних форм психічної хвороби, на основі яких одні люди навіть в акті суверенного, самодостатнього розуму ув'язнюють своїх сусідів, а інші вступають у комунікацію і взаємне пізнання через немилосердну мову «нехворобливості». Він звертається до нульової точки в перебігу хвороби, де вона ще є недиференційованим досвідом, а не розчленованим в результаті його самоподілу. Це своєрідне роздоріжжя, в якому Розум і Хвороба прямують або в один, або в різні боки, виявляючи глухоту одне до одного.

У кваліфікації хвороби М. Фуко вбачає сумнівну та незвичну сферу. Для дослідження її він відкидає ідею згоди остаточних істин і намагається ніколи не керуватися знанням про хвороби. Жодне з понять психопатології не може відігравати організуючу роль в історичному бутті людства. Те, що вважається конститутивним, є дія, що має виступити критерієм хвороби. Наука не здійснює цей поділ. Оригінальним вододілом є цезура, або пауза, що встановлює дистанцію між розумом і недорозумом та допомагає зрозуміти феномен підкорення розуму недорозумом.

Таким чином М. Фуко визначає сферу, в якій людина психічно хвора і людина «розумна» рухаються в різні боки, але не є роз'єднаними. Яким же чином вони розмовляють одна з одною? Тут хвороба і не хвороба, розум і нерозум виявилися безнадійно заплутаними: їх важко розірвати в той момент, коли вони ще не існують, і так само важко, коли існують, взаємовідносяться через бар'єр, який їх розділяє. Маючи перед собою світ розумової хвороби, сучасна здорова людина вже не вступає з нею в комунікацію: вона спрямовує до неї лікаря. Зі свого боку людина хвора спілкується з суспільством тільки за допомогою проміжного абстрактного розуму у формі порядку, фізичного і

морального стримування, анонімного тиску групи, зокрема з використанням конформізму. Загальної, спільної мови тут немає. Іншими словами, більше немає розуміння хвороби саме як розумової хвороби; кінець XVIII століття приносить докази неузгодженого діалогу між хворобою і здоров'ям, установлює розділення як уже здійснене і штовхає до забуття «заїкуваті недосконалі слова без фіксованого синтакту», в якому обмін між хворобою і розумом мав би місце. Мова психіатрії, яка є монологом розуму відносно хвороби, постала на основі такого мовчання. Фуко не має наміру написати історію такої мови, але радше археологію такого мовчання. Греки мали прямий стосунок до того, що вони називали «οργή» (знання і досвід людини). Це було для них виразом. Творча розробка засад риторики, на думку Фуко, достатня для доказу цього, навіть якщо ця риторика дійшла до нас уже загорнутою в заспокоюючу діалектику Сократа, але грецький Логос не має своєї протилежності.

Європейська людина з початку Середніх віків мала стосунок до того, що може бути названо хворобою, деменцією, нездоров'ям. Мабуть, західний розум запозичив щось із цих глибин, як розсудливість сократівських доказів дала щось для загрози пізнанню. У будь-якому випадку Хвороба та Розум у їхньому зв'язку утворюють для західної культури одну з рис її оригінальності.

У Середні віки аж до Ренесансу суперечки навколо хвороби були драматичними дебатами, в яких людина стикалася з таємничими силами світу; досвіди з хворобою були затьмарені образами Падіння і Волі Бога, звіринності і Метаморфози, а також усіма дивними секретами Знання. В наш час досвід хвороби залишається мовчазним у спокої науки, яка, знаючи надто багато про хворобу, забуває про неї. Певна неосяжна й нерухома структура не є ні драмою, ні знанням; вона є позицією, де історія демобілізована у трагічній категорії, яка і засновує, і спростовує її.

Велике питання, яке порушив М. Фуко, сутнісно стосується критерію божевільня, що його встановлює та чи інша цивілізація, а також несамовитості щодо оцінки психічного стану людини, несамовитості, яка приводить до

«божевілля самого критерію». Мова йде не тільки про таку дисципліну, як психіатрія, – з її розумінням психічної хвороби, демаркаційної лінії між здоров'ям і хворобою тощо. Те, що звучало як «*sancta simplicitas*» у звертанні Я. Вимоги до жінки, яка щиро і підкинула у вогнище і свою частину хмизу, в різні історичні епохи постає як норма пануючої ідеології, що охоплює широкі верстви населення та існує вже як загальноновизнана настанова.

Яскравим свідченням цивілізації виступає феномен дисидента, який офіційно кваліфікується з позицій патопсихології. Це дає підставу помістити дисидента у відповідний лікувальний заклад при загальному «схваленні» громадської думки. Іноді дисидентські збочення завершуються каяттям і настає акт «милосердя». «Божевілля критерію» стосується релігійних переконань, наукових відкриттів, ставлення до звичаїв тощо. Тут постає й офіційна юриспруденція, що має охороняти правові та навіть моральні засади суспільства. Але драматизм моральності і полягає в тому, що вона заплутується у своєму «порочному колі».

Поряд зі ставленням до божевілля характер цивілізації визначає її ставлення до сексуальності, де свободі розпусти протиставляється сувора репресивна мораль. А в їхньому протиставленні, підкріпленому відповідними ідеологіями, виникають відповідні форми поведінки. Те, яким чином людина, долаючи перші два, знаходить третій шлях для вияву своєї сексуальності, стало предметом детального дослідження М. Фуко. Цим він підтверджує свою прихильність до головних проблем історичної психології. Фуко зазначає, що XVII століття, зокрема в Англії, було відвертим щодо сексуальності, але вже вікторіанський режим почав приховувати її. Це були «монотонні ночі вікторіанської буржуазії». Сім'я стала основою виключно відтворення роду. Щодо самого сексу мовчання стало правилом. Вихід за ці межі карався як провина. Діти взагалі не мали статі. Та чи звільнилося людство від такого марновірства? Певний прогрес, на думку Мішеля Фуко, мав Зигмунд Фройд [73]. Але тепер ми маємо такі ж обмеження в медичній практиці і в теоретичних міркуваннях.

Люди майбутнього не зможуть зрозуміти, як цивілізація, що розвинула незбагненні інструменти виробництва і руйнування, пишалася натхненням, породженим сексуальністю, яку придушувало все – наші звичаї, інституції, правила поведінки, знання. Фуко пропонує й надалі продовжувати дискусію з проблем сексу, розкриваючи соціальний і духовний механізм тієї сили, яка спричиняє нас повертатися до питання про нашу сексуальність.

Термін «сексуальність» виник не раніше початку XIX століття. Його застосування було пов'язане з появою певних обставин: розвиток різних сфер знання (розробка біологічних механізмів відтворення, дослідження індивідуальних та соціальних норм поведінки); підтвердження правил і норм – частково традиційних, частково нових, які знайшли підтримку в релігійних, судових, педагогічних і медичних інституціях; зміни у психології індивідів, які приводили до розуміння цінності введення цих інституцій; усвідомлення нових обов'язків, задоволень, почуттів, марень. Цей досвід у західних суспільствах спонукав індивідів розпізнавати себе як суб'єктів сексуальності у зв'язку з появою різних сфер знання і сполучення їх з системою правил і примусів. Те, що намагався розкрити М. Фуко, є історія досвіду сексуальності, де досвід розуміється як кореляція між галузями знання, типами нормативності поведінки і формами суб'єктивності, властивими певній культурі.

Загальна гіпотеза полягає в тому, що прояв історично окремих форм сексуальної поведінки відбувався у зв'язку з появою різних механізмів репресії, яку застосовували щодо сексуальності в тому чи іншому суспільстві. Бажання і предмет бажання в сексуальному плані були відсунуті від історичного розуміння, а заборону як загальну форму ставлення до цього було взято до уваги як щось історичне. Говорити про сексуальність передбачало визнання наявності інструментів, здатних сприяти аналізу соціальних характеристик і взаємовідношень трьох аспектів, які утворювали досвід сексуальності: формування відповідних наукових знань; системи сил, що регулювали цей досвід практично; наявності форм, в яких індивіди були здатними і зобов'язаними пізнавати самих себе як суб'єктів сексуальності [76].

«Творча робота, яку здійснив М. Фуко, мала передумовою його значну й багатобічну ерудицію в галузі медицини, психіатрії та дисциплінарної практики. Фуко аналізує заходи, за допомогою яких індивіди обертають свою увагу на самих себе, щоб пізнати і підтвердити себе як суб'єкта потягу, що дозволяє їм зрозуміти спрямування їхнього буття, визнати сексуальність натуральним явищем або ж хибним» [1].

Далі М. Фуко досліджує генеалогію бажаної людини від класичної античності до перших століть християнства. Він спеціально досліджує відповідні трактати Платона – «Про любов» та ін. Греки, зокрема, розуміли сексуальну поведінку як етичну проблему, намагалися визначити форму стриманості, яку вимагала етика. Вони розвивали мистецтво життя з «використанням задоволення» відповідно до суворих і вимогливих принципів, що було названо *aphrodisia*. Мова йшла про акти задоволення, зумовлені ситуацією агоністичного вияву сил, не зручних для контролю. Кожне з трьох великих мистецтв самоповедінки, трьох великих технік самості – дієтики, економіки, еротики – стосувалось якщо не спеціально сексуальної етики, то, зрештою, єдиної поміркованої сексуальної поведінки. Велику увагу Фуко приділяє аналізу подружнього життя з використанням творів Ксенофонта («Економікус»), Платона («Держава», «Закони»), Аристотеля («Етика») та ін.

У своїх висновках М. Фуко здійснює моральні рефлексії щодо сексуальної активності та пов'язаного з нею задоволення і показує, що в перші століття нашої ери вона виступає значною за своєю суворістю темою. Якщо, мовляв, статеві мотиви діють найсильнішим чином, то вони й ставлять особистість у рабську залежність від іншої людини. Втрачається гідність самодостатності, а її хоче зберегти людина. Перше освідчення в коханні є вже подією, яка внутрішньо стримується. Адже особистість показує повну залежність від іншого і говорить про це у вишуканій формі поезії, музики, пісні тощо, чим досягається певний катарсис на ґрунті абсолютної залежності. Саме тому й виникають у суспільстві інституції, які допомагають людині встановити свій незалежний статус, зокрема на підґрунті релігійних стосунків.

2.2. Знання як інтелектуально зорієнтована карта соціальності й культуротворення України

Представники різних наук (соціології, культурології, психології, етики, менеджменту) останніми роками все частіше звертаються до питання ролі знання у культуротворенні сучасної України [див. 11; 27; 36; 61; 72; 81].

Процес формування національної соціальної культури є в деяких випадках спрощеним, схематичним з погляду складових та інструментарію. Почасти культуру зводять до внутрішніх відносин; рівня менеджменту; колективних неформальних зв'язків і відносин між співробітниками тощо. Культура має комплексний характер, систему горизонтальних і вертикальних зв'язків, внутрішні і зовнішні форми прояву, суб'єктивні і об'єктивні передумови для розвитку (або, навпаки, стагнації), певні інструменти і методи управління і т. ін.

Абсолютна більшість українців визнає важливість накопичення, збереження і систематизації знань для вдосконалення процесів, пов'язаних з управлінням. Більшість державних управлінців досі не розглядали питання про утримання і збільшення знань як про джерело благополуччя країни. Сьогодні, коли знання, з одного боку, та мотивація, з іншого, сприймаються як взаємозв'язані процеси, уміння ефективно організувати передачу знань, заповнювати ці знання стає ключовою потребою будь-якої держави у епоху глобалізації. Насичення бізнес-процесів адекватною інформацією і знаннями дозволяє оптимізувати роботу, спростити процеси ухвалення рішень, спростити дозвіл складних ситуацій, забезпечити ефективність у виконанні завдань. Ця ситуація часто трапляється за відсутності належним чином працюючих і вибудованих процесів міжсуб'єктної взаємодії.

Для того, щоб запропонувати нові продукти і послуги бізнес вимушений постійно вирішувати складне завдання, пов'язане із оволодінням

співробітниками новими знаннями, уміннями та навичками. Цінність знань сьогодні дуже зростає. Знання стають одним з ключових ресурсів будь-якої держави. Знання рівня ноу-хау забезпечують успішність, дозволяючи їм залишатися лідерами на світовому ринку. Уміння систематизувати, одержувати, класифікувати, берегти і передавати знання виходить на перший план. Завдання, що стоїть перед будь-якою державою, – вироблення цього уміння – складне, багатовекторне і залежить від великої кількості об'єктивних і суб'єктивних чинників.

У останнє десятиріччя термін управління знаннями, що прийшов із західного бізнесу, став надзвичайно популярний. В основі природи управління знаннями лежить уміння підсумовувати і упорядковувати свій досвід: позначення джерел отримання і поповнення знань, організація їх так, щоб вони могли бути використані громадянами згодом, бажано – багатократно. Ключові ролі в процесі управління знаннями розподілені між керівними ролями: людьми, які задають тон і визначають роботу. Створення процесу і вироблення інструментів управління знаннями – значущий, але не єдиний компонент, посправжньому важливий для роботи. Інший компонент, який, звичайно, може розглядатися як суб'єктивний, – фаховий рівень громадян, залучених у народногосподарський комплекс держави. Вони не можуть виступати в ролі лише пасивних споживачів знання, що строго виконують настановлення на отримання і осмислення знань.

Розшифровувавши природу знань як накопичений досвід, говорять про насичення різних оргівнів інформацією, необхідною для забезпечення ефективної діяльності. Різні напрями знання разом складають систему, яка дозволяє ухвалювати максимально правильні рішення [82].

Людське суспільство традиційної епохи – це співжиття індивідів, кожний з яких, хоча і виявляв у собі риси, що об'єднують його з деякими іншими людьми, проте виступав у соціальному середовищі як рівна тільки самій собі і непорівнянна з іншими особистість. «Г. Зіммель неодноразово вказував на парадоксальний факт: тим загальним, що поєднує багатьох людей у категорію

«аристократія», є унікальність кожного з них. У будь-якій соціальній взаємодії індивідуум інтерпретується його партнерами як представник типу, і сама взаємодія розгортається як взаємодія не особистостей у всьому багатстві їхніх характеристик, а типових індивідів» [82, с. 123]. Цей процес типологічних інтерпретацій і переінтерпретацій, що знаходить своє вираження в конкретності поведінки, власне, і є процесом постійного відтворення соціальних структур й інститутів, вивченню якого присвячує себе когнітивна соціологія знання.

Соціальність сучасної епохи – це співжиття і взаємодія структур і типів. і зовсім не випадково соціологія, яка усвідомлює себе як дослідження структури суспільства, виникла одночасно із становленням когнітивного стилю епохи модерну. Більше того, вона стала справжнім дзеркалом сучасної епохи, одночасно її формою і продуктом самоусвідомлення, а також і метарозповіддю, що слугує знаряддям легітимації епохи. Наука – улюблене дитя модерну; мабуть, по-справжньому улюбленим і повною мірою кровним дитя епохи, у якій вона безпомилково впізнає себе, є не наука взагалі, а соціологія. Якщо дотримуватися принципів когнітивного стилю постмодерну, то потрібно буде відмовитися від функціонального розгляду суспільств як продуктів взаємодії структур. Підґрунтям інтеграції великомасштабних співтовариств, якщо нинішні тенденції будуть реалізовуватися і далі, не може бути ні ціннісний консенсус, ні систематичне насильство. і для того, і для іншого в сучасному суспільстві залишається усе менше місця. Для першого – через віртуалізацію ідеології і плюралізацію стилів і способів життя, для іншого – через зниження вітальності сучасної людини, також спричинюваного віртуалізацією пристрастей. Можна припустити, що майбутнє за відносно невеликими співтовариствами, які будуть самоорганізовуватися і засновуватися на єдності світоглядів. Поділ праці в них поступово буде мінімізуватися. Структура їх організовуватиметься по-різному залежно від типу «метанарративу», що лежить в основі кожного з них: від ідеальної рівності до середньовічної ієрархії, від ліберальної демократії до кривавого тоталітаризму. Але ніхто не буде боротися за права людини, тому що кожний стане жити в тому співтоваристві,

який він для себе обрав. Основою їхньої життєдіяльності стануть новітні інформаційні технології, які не вимагають самопожертви навіть за екстремальних обставин. Боротьба за виживання, яка, власне, і є кінцевою причиною насильства у суспільстві, в зв'язку з технологічним прогресом зійде нанівець. Насильство віртуалізується і стане не предметом легітимації, а її засобом, тобто не ідеологія буде знаряддям легітимації влади, а влада – знаряддям легітимації ідеології. інакше кажучи, застосовувати насильство і приймати на себе насильство люди стануть не з волі обставин і не для реалізації своїх прихованих інстинктів, а винятково для підтвердження вірності обраним цінностям. Усе, що відбувається, буде відбуватиметься в реальному часі. Соціологія ж залишиться, але не як структурно-функціональна макросоціологія, а як когнітивна соціологія знання.

2.3. Влада як чинник та інтегральний показник картографії соціального розвитку українського суспільства

Система влади є однією із фундаментальних засад політичного розвитку українського суспільства, як і будь-якого суспільства загалом. Вона має правовий, економічний, духовно-ідеологічний характер, існує скрізь, де наявні будь-які стійкі об'єднання людей, тісно пов'язана з політичною сферою, є засобом здійснення і способом утвердження певної політики. Політична влада виникла раніше за державну і визначає реальну здатність соціальної групи чи індивіда виявляти свою волю. Вона є невід'ємною складовою загального визначення влади як форми соціальних відносин, якій властивий всеохоплюючий характер та здатність проникати в усі сфери людської діяльності. Будь-яка система має системоутворювальний компонент. Для політичної системи ним є політична влада. Вона інтегрує всі елементи системи, навколо неї точиться політична боротьба, вона є джерелом соціального

управління, яке, в свою чергу, є засобом здійснення влади. Тож влада є необхідним регулятором життєдіяльності суспільства, його розвитку та єдності.

Більшість вчених вважає, що джерелом влади є політичне панування, яке постає як панування інтересу, має багато форм, основною з яких влада. У політичній практиці інколи помилково тлумачать навпаки, що влада – джерело панування. Автори таких тлумачень не враховують, що для завоювання влади необхідно спершу стати реальною політичною панівною силою і завоювати владу, а далі – закріпити своє панування [2; 13; 16-18; 25; 31; 38; 53; 54; 56].

«Державна влада – це вища форма політичної влади, що спирається на спеціальний управлінсько-владний апарат і володіє монопольним правом на видання законів, інших розпоряджень і актів, обов'язкових для всього населення. Державна влада функціонує за територіальним принципом. Це означає, що вона не визнає ніяких родових відмінностей, а закріплює населення за певною географічною територією і перетворює його у своїх підданих (монархія) або у своїх громадян (республіка). Державна влада — суверенна, тобто верховна, самостійна, повна і неподільна в межах державних кордонів та незалежна і рівноправна в зовнішніх зносинах» [53, с. 237].

У межах відкритої політичної поведінки громадянин може виконувати такі політичні ролі: 1) звичайний член суспільства, громадянин із незначним політичним впливом, незначною активністю та інтересом до політики; 2) громадянин – член громадської організації, суспільного руху або декількох організацій; 3) громадянин – член суто політичної організації (політичної партії або подібної), який цілеспрямовано і з власної волі бере участь у політичному житті; 4) громадський, особливо політичний, діяч; 5) професійний політик, для якого політична діяльність є не лише єдиним чи основним заняттям, засобом існування, а й сенсом життя; 6) політичний лідер – загально визнаний політичний діяч, керівник політичної партії, громадсько-політичної організації чи суспільно-політичного руху.

Закрита політична поведінка (політична іммобільність) також може проявлятися в різних формах, а саме: 1) виключення з політичних відносин,

зумовлене низьким рівнем особистісного або суспільного розвитку; 2) політичне виключення як результат заорганізованості політичної системи, розчарування в політичних інститутах і лідерах і байдужості до їхньої діяльності; 3) політична апатія як форма неприйняття політичної системи, відмови від будь-яких форм співробітництва з нею може бути результатом насадження політичної системи насильницьким шляхом – придушенням масових соціальних і політичних рухів, окупацією тощо; 4) політичний бойкот як вияв активної ворожості до політичної системи та її інститутів.

«Ці форми закритої політичної поведінки є виявами політичної відчуженості, яка полягає в зосередженні зусиль індивіда на розв'язанні проблем особистого життя та їх відриві і протиставленні життю суспільному й політичному, зокрема» [67].

При зростанні політичної відчуженості укорінюється згубна для існування політичної системи суспільства ідея, що кожен захищає себе сам і надіятися на підтримку офіційних владних структур немає сенсу. У політичній поведінці як колективній дії залежно від ступеня активності її учасників можна виокремити такі основні групи: *лідери* – очолюють політичні організації і рухи, своїми діями та авторитетом сприяють їх згуртуванню й досягненню накреслених цілей; *послідовники* – підтримують висунуті лідерами цілі як такі, що відповідають їхнім інтересам; їх політична поведінка характеризується різним ступенем активності та участі в організаціях і рухах; *активісти* – є посередниками між лідерами й послідовниками, організують учасників політичного руху, постачають лідерам інформацію про його розвиток; *лідери думки* – справляють на політичну організацію чи рух, політичне життя в цілому не організаційний, а інтелектуальний вплив. Це, наприклад, публіцисти, письменники, відомі актори й журналісти, блогери (інтернет-активісти). Будучи широковідомими та вмюючи володіти аудиторією, вони через засоби масової інформації справляють величезний вплив на політичне життя суспільства.

Втраті довіри до політики та її офіційних представників сприяють і такі чинники, як девальвація основних політичних цінностей та ідеалів, відхід

політичних лідерів від передвиборчих обіцянок і програм, маніпулювання ними, громадською думкою, поширення корупції тощо.

Будь-яка людина, яка живе в суспільстві, має певні політичні функції (ролі), які визначають її політичний статус. Тому мова повинна йти не стільки про політичні ролі, скільки про спосіб реалізації ідей людиною як суб'єктом політики. «Політична соціалізація – процес становлення людини як суб'єкта політичних відносин і політичної діяльності. Вона охоплює всіх членів суспільства» [56]. Згідно з психоаналітичною теорією особистості, люди не соціалізовані, тобто такі, що не вписалися в соціально-політичні відносини, не мають статусу повноправних суб'єктів. Згідно з іншим підходом, політична соціалізація є винятково процесом розвитку, завдяки якому люди здобувають політичні орієнтації та зразки поведінки [51].

Теорія соціалізації може бути представлена у трьох формах, хоча жодна з них не є повністю незалежною від інших. По-перше, це може бути загальна теорія соціалізації. Вона переважно описує та пояснює на найзагальнішому рівні процес соціалізації, вилучаючи з нього сферу суб'єктивного. По-друге, це теорія політичної соціалізації. Вона ставить завдання зрозуміти, як саме відбувається соціалізація в політичній сфері. Характер змісту та особливості політики в суспільстві можуть створювати умови для розвитку соціалізуючих процесів, які відрізняються від тих, що відбуваються, наприклад, під час прийняття гендерних ролей, в економічній поведінці або в релігійних патернах. Так, не має сумніву, що сім'я відіграє вирішальну роль під час передачі різних аспектів культури суспільства та в підготовці дитини до прийняття типів професійних ролей, які вона відіграватиме. Але у сфері політики виникають важливі відмінності. Тільки деякі види орієнтацій можуть бути предметом сімейної соціалізації, інші залежать від агентів, що перебувають поза сім'єю.

Для визначення сутності процесу політичної соціалізації в сучасній Україні необхідно виявити, яким чином цей процес сприяє розвитку політичної системи, а також як стан політичної системи сприяє стабільності процесу політичної соціалізації або ж підриває акультурацію. Визнається, що

політична соціалізація є фактором збереження та стабілізації політичної системи, умовою її нормального функціонування. У західній політичній теорії [див. 90, с. 44-45] політична соціалізація розглядається ще й як інститут політичного контролю, за допомогою якого певні політичні та соціальні групи поширюють політичні цінності, зразки поведінки.

Щодо визначення другої частини цього питання, то було з'ясовано, що каталізатором політичної соціалізації особистості найчастіше виступають суспільно-політичні та економічні кризи, де людина політизується головню під тиском обставин. Перенасичення політичного життя деструктивними ідеями і вимогами створює небезпечний фон, який динамізує активність особистості не в дусі свободи і демократії.

«Політично соціалізована людина – це, передусім, патріот, відповідальний громадянин, який має не тільки високий ступінь розвитку політичної свідомості, але й високий рівень політичної культури. Феномен політичної людини розкривається через єдність двох незалежних параметрів: рівня регламентованості політичної поведінки та рівня причетності до політичної системи. На перетині цих параметрів виникають типи політичної людини, що є показниками впливу політичної соціалізації на різні типи людей. А саме: «вільний стрілець», «конформіст», «службовець», «ідеолог-прагматик», «проповідник», «законослухняний громадянин», «активіст-неформал»» [14].

Незважаючи на деякі розбіжності у визначенні поняття «політична соціалізація», всі автори погоджуються [51; 61; 83; 84], що вона є стрижнем політичної культури. Чим вища політична культура суспільства, тим більше уваги воно приділяє процесові політичної соціалізації. Проте справедливим можна вважати й протилежне твердження: чим вищий ступінь політичної соціалізації в суспільстві, тим вищим є рівень політичної культури. Адже люди із високим рівнем політичної соціалізації беруть активну участь у політичному житті суспільства, забезпечуючи розвиток суспільних відносин. Відтак поняття «політична культура» і «політична соціалізація» взаємопов'язані. Політична культура суспільства є змістовим компонентом політичної соціалізації особи. В

результаті ж політичної соціалізації суб'єкт пристосовується до політичної культури і спроможний її розвивати.

На когнітивному рівні характер політичної культури більшості населення України можна визначити як розходження між бажаним і дійсним – своєрідне роздвоєння оцінок дійсності. із одного боку, демократія і суверенітет вважаються великою цінністю, усвідомлюються більшістю населення як необхідна умова та мета перебудови суспільства на нових засадах. Водночас рівень очікувань, викликаний первинною ейфорією від проголошення незалежності та краху старої системи, увійшов у протиріччя з можливостями їх задоволення.

Конфлікт між повсякденними потребами та інтересами й реальними умовами життя гостро переживається на емоційному рівні, породжує широкий спектр масових настроїв – від байдужості і апатії до агресії та ненависті. Полярність настроїв залежить від різного уявлення людей про те, що відбувається нині в Україні, від їхніх оцінок того, що було раніше і чого чекати у майбутньому. Перспективи розвитку політичної культури полягають, насамперед, у розбудові громадянського суспільства, тобто демократичних форм управління, пріоритету прав і свобод громадян над правами нації, народу, держави.

В умовах світової глобалізації для багатьох національних держав виникають дві можливості розвитку – інтегруватися до більш розвиненої цивілізації і стати часткою панівної у цій цивілізації культури чи відстоювати свою національну ідентичність, орієнтуючись на необхідність збереження культурного різноманіття і прагнучи синергетичної, взаємозбагачувальної взаємодії різних культур на демократичних засадах. В цьому випадку вагомим чинником соціально-економічного і вітакультурного розвитку будь-якої країни є її здатність до консолідації. Проблема консолідації є актуальною і для України, особливо з огляду на події Помаранчевої революції, коли, внаслідок загострення виборчої боротьби за президентське крісло, виникли ідеї сепаратизму та поділу України навпіл.

Чинниками національної консолідації можуть бути етнічні, релігійні, культурні, расові, територіальні та експансіоністські фактори або ж їх поєднання у найрізноманітніших модифікаціях. Для консолідації необхідно, щоб суспільство мало спільну мету, задля досягнення якої йому потрібно мобілізувати свої зусилля. Як правило, такою метою виступав захист від загрози (воєнна загроза, загроза суверенітету, екологічні катастрофи). Це негативні чинники консолідації суспільства, пов'язані із зовнішнім тиском на суспільство екстраординарних чинників, що викликають негативні зміни у житті суспільства і можуть привести до дезорганізації суспільного життя.

В умовах сталого еволюційного розвитку суспільства визначальними є позитивні чинники консолідації, пов'язані з внутрішніми мотивами суспільства досягти певної суспільної мети. Позитивними чинниками консолідації суспільства є намагання досягти спільних ідеалів, побудова демократичного суспільства, національно-визвольна боротьба, довіра. У цьому випадку визначальною стає самоорганізація суспільства, коли людей об'єднує не зовнішня воля чи природні чинники, а вільний вибір власної історичної долі. Люди пов'язують свої сподівання з позитивними чинниками консолідації суспільства. Народ єднають спільні тріумфи у минулому, спільна воля в сучасному й спільні проекти на майбутнє.

Для країн, що не належать до розвинутих, необхідна стратегія розвитку, яка спиратиметься на власні ресурси і слідуватиме курсом модернізації, заснованому на свідомій, цілеспрямованій адаптації найпередовіших науково-технічних досягнень до традиційних для суспільства соціокультурних реалій, до національних традицій. Про те, що це можливо, свідчать дані експертів ООН, які дослідили 192 країни і визначили, що економічне зростання на сучасному етапі зумовлюється наявністю капіталу – на 16%, природними ресурсами – на 24% і соціальним потенціалом – на 64%. Тобто, єдиним підґрунтям можливого соціально-економічного підйому країни є її людський капітал [50].

Світ вступає у нову епоху, коли вага й роль тієї чи іншої країни будуть визначатися не тільки і не стільки матеріальною і воєнною могутністю, скільки її здатністю об'єктивно оцінити хід історичних подій і запропонувати альтернативні моделі майбутнього. Суспільство виявляється неспроможним консолідуватись, якщо воно не виробило солідарних і перспективних ідей розвитку. Тому потрібно зосередити зусилля і мотивацію на досягненні такого майбутнього України, яке виявиться оптимальним і спільним для всіх і кожного, незалежно від політичних уподобань, регіонів проживання, національності, конфесії, віку, статі. Консолідація суспільства дозволяє мобілізувати громадян для вирішення певних спільних питань. Тому важливим чинником консолідації є визначення мети суспільного розвитку, яка дозволить мобілізувати населення країни на досягнення такої мети.

Для України залишається актуальним формулювання ідеологічних цілей суспільного розвитку, адекватних новим реаліям. За довготривалий стратегічний пріоритет державної політики для України він може стати використаний як парадигма збалансованого розвитку, спрямована на досягнення гармонійного взаємозв'язку економічної, соціальної та екологічної складових розвитку. Концепцією збалансованого розвитку одночасно передбачається гуманізація і екологізація основ традиційної економіки. «Продовження нестримної гонитви за економічним зростанням, яке подекуди стає самоціллю розвитку господарств, у кінцевому підсумку обертається деградацією і людського, і природного капіталу, тобто самогубством та знищенням гуманітарної і природно-ресурсної бази суспільного розвитку. Це можна проілюструвати промовистими фактами: 1. Відповідно до чергової щорічної «Доповіді ООН про розвиток людини», Україна посідає 78 місце у світі за рівнем благополуччя і розвитку людського потенціалу. При цьому Україна опустилася порівняно з попереднім роком на 8 пунктів. 2. Україна перебуває на першому місці серед держав південно-східної Європи за кількістю жертв торгівлі людьми. 3. За кількістю виготовленого спиртного на душу населення Україна займає перше місце в Європі. 4. В Україні енергоємність

ВВП – найвища у світі й перевищує загальносвітовий рівень у 2,6 рази. 5. Якщо в країнах Європейського Союзу на тисячу доларів ВВП нараховується 32 кг відходів, у Польщі — 124 кг, то в Україні — 15 тонн» [50, с. 233].

Після того, як була досягнута незалежність України, політична еліта не спромоглася запропонувати нове, адекватне сучасним вимогам, розуміння української ідеї як ідеології та стратегії будівництва розвитку будівництва розвитку суспільства в політичному, економічному, моральному та інших аспектах. Одна з головних проблем, які перешкоджають консолідації суспільства, – консолідація еліти. В історії України ця проблема яскраво виявилася в часи руїни, після Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Під час Визвольних змагань 1917–20 років консолідація еліти стала на перешкоді розбудови незалежної української держави. 1991-й рік став переломним, оскільки завдяки консолідованим зусиллям, у першу чергу політичної еліти, з'явилася можливість будувати самостійну й незалежну Україну. На жаль, політична еліта в Україні безвідповідальна, егоїстична і зорієнтована виключно на особисте збагачення. Від зрівнялівки та ідеологічного колективізму комуністичної епохи країна перейшла не до гармонійного розвитку, а до надмірного багатства олігархів та владної верхівки і тотальної бідності решти населення.

Соціологи розглядають сучасне суспільство як суспільство суцільного ризику. Розвиток такого суспільства пов'язаний із систематичним продукуванням загроз і небезпек внаслідок процесу модернізації суспільства в цілому. Потуга засобів як творення, так і руйнування, накопичених людством, сьогодні стала настільки значною, що на порядок денний ставиться проблема виживання самого людства. У зв'язку з цим суттєво змінюється уявлення про суспільні ідеали. Якщо головним нормативним ідеалом минулих епох були рівність і соціальна справедливість, то ідеалом суспільства ризику стає безпека [47; 49; 61; 91; 92].

Для України залишається актуальним формулювання ідеологічних цілей суспільного розвитку, адекватних новим реаліям. За основу нової парадигми

розвитку може бути використана парадигма збалансованого розвитку. Збалансований розвиток України ґрунтується на таких найголовніших ідеях: ідея відродження України як соціоприродної цілісності, ідея історичної тягlosti культури, екологічна ідея як ідея незалежності України, антимілітарна ідея, ідея єдності національного і вселюдського.

«Суспільна свідомість як системна характеристика залежить від ідеологічної роботи в суспільстві, яку цілеспрямовано проводить влада. Залишена напризволяще, сама по собі свідомість може еволюціонувати лише в напрямі до егоцентризму, споживацтва, гедонізму, або в суспільстві виникатимуть окремі групи людей, які будуть локально формувати, проголошувати свої корпоративні цінності і дотримуватися їх. Тому політична еліта має створити по-справжньому перспективний проект – національно-консолідаційний і солідаризаційний за своїм потенціалом, функціональністю та суспільним призначенням» [49, с. 557].

Першочерговим завданням для інтелектуальної, політичної та бізнес-еліти повинна стати підготовка проекту стратегії збалансованого розвитку, що ґрунтується на аналізі тих дисбалансів, які існують в економічній, соціальній політиці та в екологічній сферах і на подальшому визначенні шляхів подолання цих дисбалансів. Стратегію збалансованого розвитку України повинні спільно готувати фахівці в галузі економіки, соціальної політики та збереження довкілля. Вже на цьому етапі представникам інтелектуальної та політичної еліти необхідно консолідувати свої зусилля. Власне здатність еліти підготувати обґрунтоване бачення майбутнього шляху розвитку України стане перевіркою здатності української еліти дбати не тільки про свої власні інтереси, а й нести відповідальність за безпечний розвиток суспільства.

Підготовка стратегії збалансованого розвитку стане тестом на зрілість не тільки для столичної еліти, але й для регіональних еліт, оскільки стратегія збалансованого розвитку України повинна ґрунтуватися на стратегіях збалансованого розвитку кожного регіону. Потужним чинником консолідації суспільства може стати всенародне обговорення регіональних стратегій і

всеукраїнської стратегії збалансованого розвитку. У цьому випадку усі групи населення, громадські організації, державні установи, бізнес, наука, освіта зможуть залучитися до формування стратегії розвитку України. Важливо, щоб думки й побажання кожного громадянина України були розглянуті, проаналізовані і враховані в разі їхньої доцільності, що стане показовим в сенсі вироблення й налагодження механізмів співпраці держави і суспільства для забезпечення повноцінної участі українських громадян у виробленні спільного бачення майбутнього України. Консолідовані зусилля державних структур і різних верств населення на стадії розробки стратегії збалансованого розвитку України будуть передумовою виконання цієї стратегії, яка стане чинником стабілізації, консолідації та мобілізації українського суспільства.

Щоб консолідувати націю, треба орієнтуватися не на минуле і не на сьогоденні реалії, а на майбутнє. Суспільство саме має конструювати бачення того суспільства, в якому воно хоче жити, й до якого воно має прагнути. Наявність такого бачення є елементом стратегічного мислення, що допомагає формулювати цілі й завдання розвитку.

«Індекс людського розвитку агрегує три найважливіші показники: тривалість життя, знання (рівень письменності серед дорослих і середня кількість років навчання), наявність ресурсів для пристойного життя (ВВП на душу населення з урахуванням паритету купівельної спроможності). За ним у 2010 році Україна зайняла 69 місце. Але цього місця ми удостоєні виключно завдяки тривалому циклу і рівню освіти (у нас середня тривалість отримання освіти складає 11,3 роки). Середня тривалість життя у нас складає всього 68,6 роки. Україна входить до числа дев'яти держав, де за останні 30 років середня тривалість життя скоротилася (з 71 року до 69 років, при тому, що за міжнародними стандартами максимальна тривалість життя повинна складати 85 років). ВВП на душу населення України в 9 разів менше ніж у Норвегії (перше місце), і складає менше чверті від середнього по Євросоюзу» [50, с. 224-225].

«Падіння виробництва, низькі доходи переважаючої більшості людей і матеріальні позбавлення все ж таки примусили державу прийняти на себе роль

соціального регулятора. Соціальна політика дуже слабо інтегрована в загальну стратегію соціально-економічних перетворень, а діяльність держави в соціальній сфері носить переважно «пожежний» характер, що не дозволяє розглядати її як повноцінну соціальну політику, націлену на створення умов для довгострокового збільшення доходів населення і підприємств як джерела забезпечення гідного рівня життя і соціального забезпечення громадян. Як наслідок протягом десятиріччя в доходах населення росте частка соціальних трансфертів, яка вже досягла 40,6%. У лещатах офіційної бідності в цілому по Україні перебуває більше четверті населення, причому при використанні найнижчих стандартів для її вимірювання» [29]. Сьогодні заробітна платня не забезпечує реалізацію відтворювальної і стимулюючої функцій. Як результат – породжені серйозні соціально-економічні диспропорції і деформації [див. 29]:

- зменшується частка заробітної платні в загальній структурі доходів населення. Причому ця тенденція має стійкий характер. Частина заробітної платні в структурі доходів за п'ятирічку зменшилася на 4% і за підсумками 2011 року склала 40,9%. Це красномовно говорить про невиправдане зниження ціни робочої сили;
- збільшуються соціальні трансферти, які виступають частковими компенсаторами заниженої оплати праці і високого рівня бідності. Якщо в 2001 році в загальних доходах соціальні трансферти склали 35,9%, то в 2011 році — вирости до 40,6%. В цьому і виявляється посилення ролі держави, але як соціального власника, а не стимулятора розвитку економіки;
- головний державний соціальний стандарт — прожитковий мінімум — розраховується на основі споживацької корзини, затвердженої урядом в 2000 році, яка не включає повний набір товарів і послуг, необхідних для задоволення першочергових потреб громадянина. Зокрема, не включені послуги охорони здоров'я, утворення, транспорту, зв'язки, які переважно є платними. Тому прожитковий мінімум зараз не може слугувати реалістичним критерієм рівня оплати праці і соціальних

виплат. Наприклад, якщо ціни в 2000-11 роках виросли в 3,3 рази, то прожитковий мінімум — приблизно вдвічі. А це означає, що не виправдано занижені розмір пенсій, заробітної платні, соціальних виплат (рис. 2.1);

Рис. 2.1. Ріст мінімальної зарплати в Україні (1996–2010, грн.) [29]

- єдина тарифна сітка оплати праці в бюджетній сфері фактично деформована і не забезпечує міжгалузевих і міжпосадових співвідношень, що привело до зрівнялівки і стирання граней в оплаті праці між різними посадовими позиціями. Посадовий оклад (тарифна ставка) першого розряду в 2009 році, порушуючи закон «Про оплату праці», встановлюється у розмірі нижче мінімальної заробітної платні. Як наслідок, в 2011 році однакові посадові оклади мали працівники бюджетної сфери з першого по сьомий тарифний розряд. Це підриває основи диференціації оплати праці залежно від кваліфікації і наближає заробітну платню некваліфікованих працівників до рівня фахівців. З 2011 року оклад працівника першого розряду встановлений у розмірі

613 грн., що на 35% нижче законодавчо встановленої мінімальної заробітної платні. Невпинно зменшується ВВП (рис. 2.2).

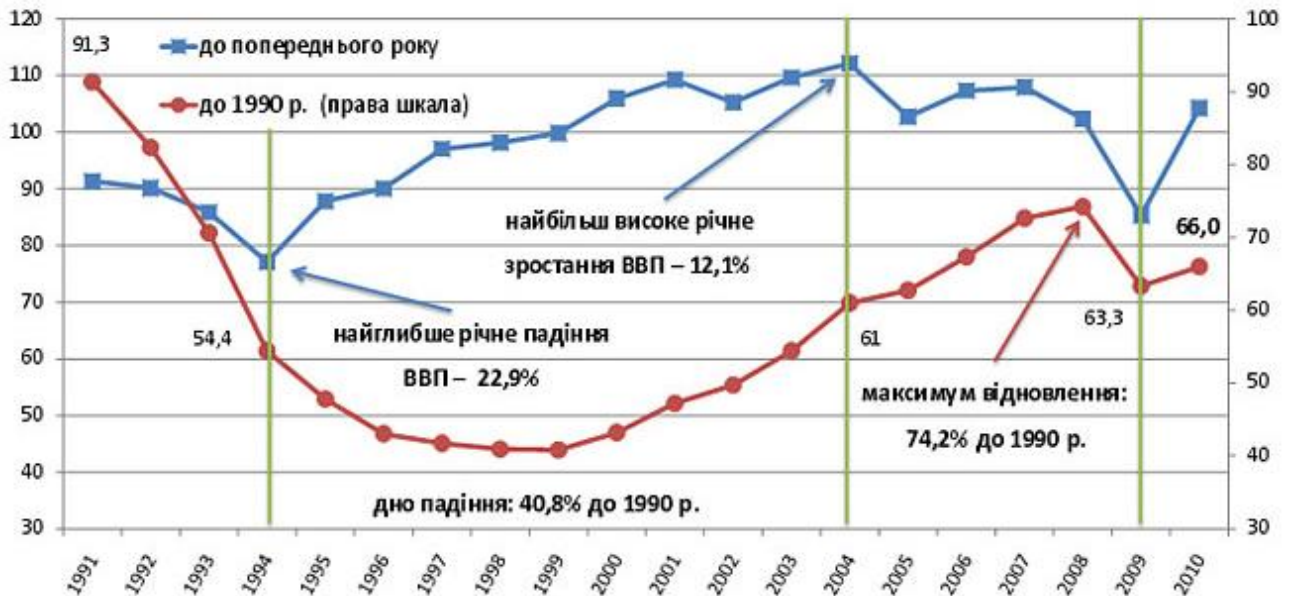

Рис 2.2. Динаміка ВВП України (1991–2010, %) [29]

Подібні диспропорції свідчать про те, що бідність не зменшити без глибокого реформування системи оплати праці, підвищення рівня зайнятості, збільшення розміру доходів від трудової діяльності і зміни системи розподільних відносин. Підтвердженням цього може слугувати і структура витрат сімей. За наслідками обстеження домашніх господарств і проведеного органами статистики опитування, на харчування сім'я в середньому приблизно витрачає 50–60% своїх доходів, придбання одягу – 6%, покупку товарів тривалого використання – 3%, оплату комунальних послуг – 11–15%, транспорт і послуги зв'язку – 7%, отримання освіти, охорону здоров'я – 4%. Можна очікувати, що у 2013 році ця структура погіршиться через стрімке подорожчання комунальних послуг і продуктів харчування.

Якщо порівняти український споживчий кошик із країнами, які мають подібний до вітчизняного показник ВВП на душу населення (рис. 2.3, 2.4), стає очевидним високий рівень бідності наших громадян (що свідчить про нерівномірність перерозподілу суспільного багатства). Поточні життєво необхідні потреби – харчування, житло та транспорт – сягають 70% споживчого

набору українців. У 2011 році ресурси домогосподарств у перерахунку на одну людину становили 1483 грн. на місяць. За таких умов громадяни змушені відмовлятися від багатьох радощів життя. У них залишається вкрай мало грошей на предмети домашнього вжитку, побутову техніку, відпочинок чи ресторан [29].

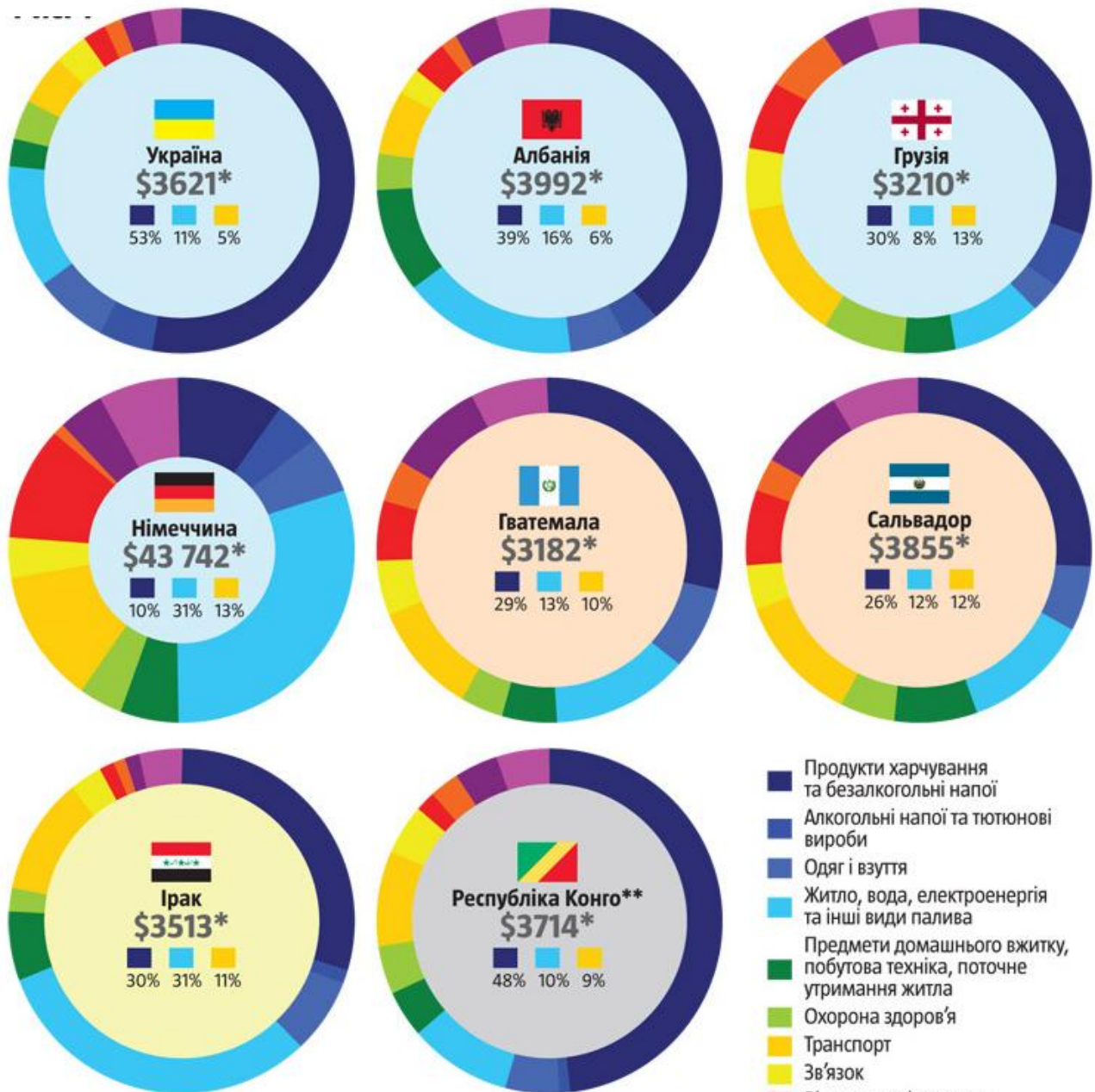

Рис. 2.3. Показники індексу споживчих цін (2002–2012, %) [29]

Не доведена до логічного завершення система реформування соціального захисту, яка була однією із складових Комплексної програми боротьби з бідністю, зокрема система пенсійного страхування. Дефіцит Пенсійної фундації досяг максимуму, пенсійна реформа через прорахунки призупинена, і невідомий її подальший формат.

Всі ці факти красномовно говорять про те, що наша держава породила феномен бідності, коли з лещат бідності не можуть вибратися цілі покоління. Масштабна бідність утворила замкнуте коло – низькі доходи населення знижують рівень споживання, як наслідок звужуються ринки і скорочуються обсяги виробництва всіх галузей, збільшується безробіття (рис. 2.5). Але за цим

може наступити точка неповернення до прогресу і соціально стабільної держави.

Структура споживчих наборів для розрахунку ІСЦ в Україні, країнах із різних куточків світу з подібним показником ВВП на душу населення та Німеччині як однієї з найрозвиненіших економік, що географічно є найближчою до нас

За офіційними статистичними даними

* Біля назви країни наведено її ВВП на душу населення у ринкових цінах за 2011 рік

** Структуру споживчого набору для Республіки Конго розраховано щодо двох найбільших міст – Браззавіля та Пуент-Нуара, у яких проживає 56% населення країни

Рис. 2.4. Структура споживчих наборів різних країн світу (\$ США) [29]

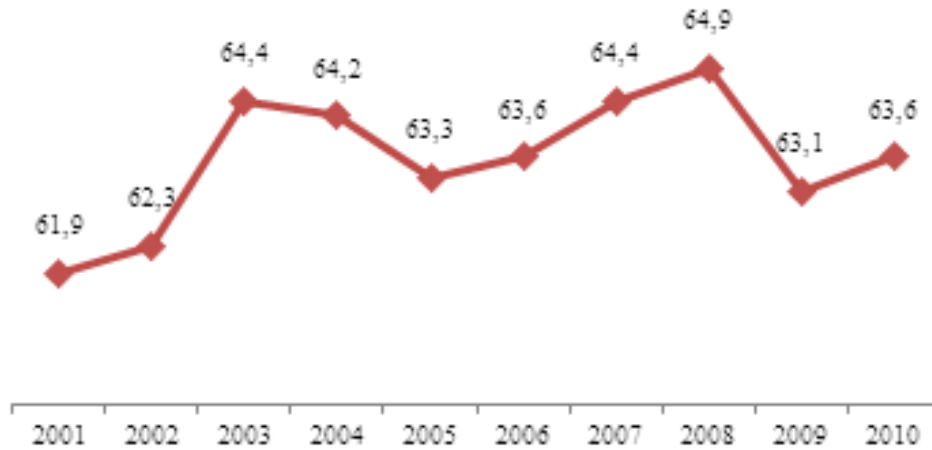

Рис. 2.5. Графік зайнятості населення (2001–2010, %)

Для цього при розробці стратегії боротьби з бідністю влада повинна узяти за основу наступні базові **принципи**:

- необхідно створити умови для виходу з бідності більшості населення на трудовій, а не на соціально-дотаційній основі. Зрозуміло, що цей пріоритет повинен базуватися на довгострокових програмах розвитку національної економіки і забезпечення високого рівня зайнятості;

- сформувати ефективну систему підтримки тільки для соціально уразливих груп населення (літніх, інвалідів, сімей з дітьми та ін.). Одночасно влада повинна узяти на себе великий обсяг зобов'язань у сфері підвищення соціальних стандартів і посилення соціальної справедливості.

Владі необхідно чітко усвідомити головні **пріоритети**:

- визначити напрями розвитку галузей економіки, підвищення продуктивності праці і відповідні показники в частині потреби в робочій силі, створення необхідної кількості робочих місць працедавцями і професійної підготовки потрібних для цього фахівців. Це дозволить збільшити фінансові ресурси для самозабезпечення працюючого населення і виходу з бідності самостійно;

- сконцентрувати дії влади на інституційному регулюванні ринку праці, а також реформуванні системи оплати праці і допомоги безробітним, їх перекваліфікації. Необхідно забезпечити гарантії підвищення рівня трудових

доходів на базі затвердження мінімальної почасової оплати; скорочення числа низькооплачуваних працівників, збільшення частки оплати праці в собівартості продукції, вдосконалення системи оплати праці працівників бюджетної сфери на основі впорядкування єдиної тарифної сітки;

– врегулювати питання, визначення розміру прожиткового мінімуму. Переглянути набір продуктів харчування, непродовольчих товарів і послуг, які не мінялися з 2000 року і не відповідають сучасним потребам;

– задіяти механізми соціального, ділового і політичного партнерства і інтегрувати соціальну політику в програми економічного розвитку галузей і регіонів. Збудувати ефективні партнерські відносини між працедавцями, профспілками і державою;

– розробити механізми, стимулюючі легалізацію заробітної платні і скорочення масштабів «сірої» і «тіньової» економіки;

– продовжити реформування системи соціальних пільг на основі їх заміни адресними виплатами; встановити справедливі правила розподілу суспільних благ;

– стимулювати мале і середнє підприємництво, створити умови для простого входження в бізнес всіх зацікавлених громадян.

2.4. Духовність українського соціуму як ресурс соціальності

У глобальному світовому вимірі Україна завжди існувала на межі між Сходом та Заходом. Цей геополітичний стан виражав та виражає особливий нейтральний статус українського етносу. Про це зараз пишуть дослідники, які вважають, що Україна покликана стати слов'янською Швейцарією [14; 15; 90]. Адже саме нейтральний шлях розвитку України сутнісно відповідає духовним рисам українського народу [81]. Розглянемо духовність українського соціуму як ресурсу соціальності. Одним з фундаментальних відкриттів науки як форми суспільної свідомості є явище цілісності (синергії, інтегративності,

емерджентності), де виявляється системний ефект, коли у системи (цілісності) з'являються властивості та внутрішні закономірності, не притаманні її окремо взятим компонентам.

Духовність, яка є переважно категорією міфологічно-релігійного, цілісно-синкретичного світорозуміння, етимологічно походить (принаймні на рівні індоєвропейських мов) з такого поняття, як «дух». Дух як поняття, в основному релігійне, виражає явище, що за своїм визначенням не має чіткої просторово-часової локалізації. Тобто, дух як і духовність втілює в собі принцип життєвості, цілісності, синергії, взаємозв'язку, взаємодії, опосередкування одного іншим, відображуючи фундаментальний вимір буття – цілісність, що дає життя та конститує системну єдність предметів та явищ Всесвіту.

Отже, йдеться про «парадоксальний нададитивний феномен цілого, відритий сучасною наукою, що виявляє паралелі у сфері релігійної свідомості. Ґрунтовний онтолого-гносеологічний поділ Всесвіту виявляє його трипостасність. Філософська традиція розглядає світ як тріадну сутність: як суб'єкт (дещо внутрішнє, іманентне), об'єкт (дещо зовнішнє, трансцендентне) та межу, що прокладається між ними, котра опосередковує суб'єкт-об'єктну взаємодію. У гештальтпсихології це тріадне членування виступає у вигляді схеми: «Я», «не-Я» та «межа» між ними. Межа як концептуальна сфера взаємодії суб'єкта та об'єкта (що втілюють два будь-які взаємодіючі протилежні начала) має парадоксальний зміст, бо вона може належати: 1) як суб'єкту, 2) так і об'єкту, 3) першому та другому одночасно, 4) ні першому, ані другому» [85, с. 24].

Саме у сфері межі відношення між суб'єктом та об'єктом репрезентують феномен цілісності, тому що тут ці відношення постають когнітивно рівноправними аспектами, оскільки у сфері межі відносини між суб'єктом та об'єктом виявляють чотири можливі й когнітивно рівноправні формально-логічні позиції, залежно від того, кому належить межа: 1) або об'єкт є первинною реальністю (коли межа належить йому); 2) або суб'єкт (коли межа належить йому); 3) ні суб'єкт, ані об'єкт (межа не належить жодному з них); 4)

і суб'єкт, і об'єкт одночасно (коли межа належить їм обом). У буддизмі та індуїзмі ця четверинність втілена в діалектичному настановленні, що дістав назву «чотири альтернативи», які виражають чотири можливі логічні координації між будь-якими умоглядними протилежностями. Цю четверинну координацію можна зіставити зі схемою «гносеологічно-світоглядних переваг», яка використовує принцип «чотирьох альтернатив» для класифікації підходів до вирішення основного питання філософії, доводячи, що воно має чотири рівноправні рішення. Таким чином, межа (а в більш загальному розумінні – будь-яке граничне явище) є категорією, що відображає цілісність, зв'язок, взаємини. Саме на основі взаємин речі постають цілісними сутностями.

Можна говорити про спеціальний ефект межі, який спостерігається у багатьох формах поведінки, коли, як доводять етологи, лісова галявина, берег моря, межа зоряного поля і, взагалі, будь-яка особливість на одноманітній місцевості приваблює живих істот, коли життя роїться головним чином на границі трьох середовищ – океану, суші та атмосфери. Суттєвим межовим феноменом є також соціальний маргіналізм як стан індивідів, що перебувають на межі різних конфліктуючих укладів, способів життя, культур, рас. Маргінальність тут може розумітися не лише як соціальний феномен, але й феномен науковий – як джерело руху до нового. Ефект межі проявляється і в тому, що людські гени відтворюють себе не в якійсь аморфній масі населення країни, регіону, континенту чи світу в цілому, а саме в етнічних межах. Протягом віків це призводить до формування генетичної своєрідності етносів і відмінностей між їх генофондами. «Явище «перехідної сходинки» актуальне в теорії антропосіогенезу. Як показав Л. Гумільов вісі пасіонарних поштовхів, подібні «життєвому пориву» А. Бергсона, дають імпульс розвитку тих чи інших глобальних соціальних процесів. Ці вісі проходять через стики ландшафтів і, як наслідок, через угруповання людей, що займаються різними видами господарської діяльності» [85, с. 25].

Межа як нейтральний, «центральный» елемент будь-якого відношення, відображається в структурі логічного судження. Річ у тім, що структура

логічного силогізму універсальна і впливає зі структури древньогрецького міфу. В цій структурі (суб'єкт – зв'язка – предикат) зв'язка як межа між двома логічними термінами має вирішальне значення та є логічною і мовною універсалією, при цьому виникнення логіки як науки постає як залежне від ролі, котру відіграє ця зв'язка.

«Велике значення у нейрофізіології мають третинні зони мозку (так звані асоціативні зони, чи зони перекриття), де вторинні зони, які реалізують специфічні функції, перетинаються і де втрачається модальна специфічність. Саме третинні зони забезпечують чуття більш вищого порядку. Суттєво, що організація хімічних молекул полягає в тому, що в ній зникає будь-яка відокремленість частин. Ціле тут не просто сукупність частин, а скоріше сукупність відношень між частинами. Всі зв'язки між молекулами стають спільними, і всі частини поєднуються єдиним спільним зв'язком, яка в багатьох відношеннях виявляє властивості окремих частин. Граничні явища знаходять свої відображення і в тому, що біологічні об'єкти постають як складні системи, де граничні процеси на мембранах, і зокрема міжфазні явища відіграють вирішальну роль» [63].

«Суть межі можна проілюструвати й думкою М. Бахтіна, який писав, що людина ніколи не збігається з собою, а автентичне життя особистості здійснюється немов би у точці цього незбігання. Як зазначав А. Камю, саме в цьому постійному мандруванні між собою та іншими, на півдорозі від краси, без якої не може обійтись, до людського суспільства, з якого не в силах вирватися, митець знаходить своє становлення. Згідно з Е. Дюркгеймом, духовні (вищі) цінності і ідеї людини лежать між суб'єктом і об'єктом пізнання. Отже межа має діалектичний суперечливий характер, в ній буття кінцевого об'єкта як би зштовхується з його небуттям. Через її існування небуття кінцевого виявляється невід'ємною умовою його буття. Тобто тут буття та небуття «стикаються», через що маємо «парадокси межі», які полягають в тім, що «поблизу» межі має місце своєрідне «спотворення» кінцевого об'єкта, визначеність об'єкта на межі його буття немов би «вироджується», через що

виникають труднощі в описі «граничних ситуацій». Гранична ситуація як парадоксальна сутність фіксується в контексті поняття «еволюційної середини», чи «перехідної сходинки» від одної якості до іншої, яку Аристотель, Г. Гегель та інші філософи називали «середнім терміном» по відношенню до понять, що фіксують витоковий та завершальний якісний стан об'єкта, розвиток якого аналізується. У філософській літературі відношення такі «напівпротилежності» називають контрмедіальними на відміну від контрарного відношення, яке відображає «повну» полярну симетричну протилежність речей та процесів (наприклад, рух та спокій, світло та темрява), та на відміну від контрадикторного (темне – нетемне, тобто темне – не несвітле)» [65].

Вчення про духовність з точки зору вищенаведеного аналізу має виражати ідею єдності людини і світу, уніфікуючи та сполучаючи в собі психофізіологічний, соціально-політичний, етико-аксіологічний, культурно-історичний, соціоприродний, космопланетарний контексти людського буття. Духовність визначають як категорію суспільної свідомості, що у своєму змісті відображає у досить специфічному вигляді універсальну властивість Всесвіту – цілісність, яка є чинником неперервності, холонності, тотальності всіх проявів існування матерії. Важливо зазначити, що духовність як єдність протилежностей – це гранична категорія. Стан духовності як дещо принципово цілісне, граничне і передбачає відповідну поведінку та світогляд, які характеризуються миротворчістю, нейтральністю, спонтанністю, самодостатністю, непередбаченістю, синтезом протилежних рис та якостей, що відповідають статусу творчої особистості. Творчі люди характеризуються гранично-біфуркаційними, парадоксально-двоїстими, амбівалентними, взаємовиключаючими особливостями, наприклад, вони проявляють себе як одночасно екстраверти та інтроверти; вони скромні та горді одночасно; проявляють одночасно бунтарський дух та консерватизм. «Глобально духовність притаманна не лише людям, а й етносам. Якщо говорити про український народ, то його можна назвати найвиразнішим носієм духовності як граничного феномену, оскільки український етнос – принципово граничний

народ, який деякою мірою поєднував та поєднує Євразійський Схід та Захід, Європейський Південь та Північ як в геополітичному, культурологічному, так і геологічному значенні. Останнє знаходить певне підтвердження, оскільки, як довели дослідження геологічних особливостей України, вона є геологічним центром Європи» [26].

Цікавим є те, що саме на підґрунті України виявилась одна із спроб поєднати дві гілки християнства – східну та західну – у вигляді греко-католицької церкви. Майже з середини XVI століття українські землі асимілюють різні форми протестантизму, а ще раніше тут розповсюджувалися іудаїзм та іслам. Україні випала доля всю свою історію будувати «на краю», на межі, на кордоні. Між лісом і степом, між морем і суходолом, між землеробною цивілізацією та кочовим варварством, між Заходом та Сходом. Тому Україну завжди вирізняло розмаїття природнокліматичних умов та культур.

Дослідники [26; 31; 35; 50; 61; 81] відмічають, що на рівні філософської думки в українців домінують екзистенційні мотиви, плюралістичний, поліфонічний стиль філософування. Існує думка про причину розвитку такої світоглядної риси: тривале проживання на межі ворожого степу виродило в українців специфічне «екзистенціально-межове» світовідчуття – гостро емоційне переживання сьогоденності життя, життєлюбність, поетичне, лірично-пісенне сприймання природного та соціального оточення. Українська ментальність викристалізувалася за умов нескінченних історичних лихоліть. Треба сказати, що лихоліття підстерігають саме граничні народи, які актуалізують своє буття на перехресті «простору та часу», що призводить до постійної фізичної та психічної напруги протягом віків. «Духовність як єдність протилежностей проявляється в тому, що в українській національній душі поєднуються протилежні якості – ліричність та сентиментальність пригнічують природну прагматичність та занепокоєність, що відіграє роль своєрідного психоделіка» [68, с. 107].

Таким чином, типовими рисами українського національного характеру можна вважати демократичність, волелюбство, емоційність, що виявляється у

музичності, наближеності українців до природи, культу жінки і родини, релігійності, толерантності до інших народів, працелюбстві, гостинності. Наведені дослідження про ментальність українського народу свідчать про його подвійно-парадоксальну суть. Граничний, а тому й найбільш розвинений, тип духовності, який превалює у структурі соціетальної психіки народу України, можна назвати найбільш виразним втіленням категорії цілісності, що актуалізується як специфічна сутність саме як граничне (парадоксальне) явище. Гранично-подвійну природу українського етносу можна проілюструвати одним із елементів державної символіки – прапором. Зрозуміло, що саме він як виразник «ірраціонального», глибинного шару ментальності народу, може претендувати на найбільш концентроване відображення духовних рис будь-якого етносу. Кольорове виконання жовто-блакитного прапору унікальне, оскільки тут зустрічається зіткнення двох протилежних і полярних у хроматичному відношенні кольорів – холодного блакитного і гарячого жовтого. До ірраціонального аспекту будь-якого народу належить і його національний гімн.

Якщо духовність вважати осердям Всесвіту, що виражає його телеологічні функції, то українській духовності, очевидно, випала доля генератора духовного відродження нашої планети, що переживає духовну кризу. Головною особливістю країни, яка постає духовним генератором континенту чи взагалі всієї планети є те, що тривалий час та чи інша країна, нація, ідея може відігравати провідну роль в процесі культурно-духовного розвитку значних регіонів землі, не викликає сумніву. Відомо, наприклад, що виникнення тієї чи іншої світової релігії визначало магістральний напрямок в розвитку суспільно-економічних формацій на тривалий термін. Так було на Близькому Сході, в Північній Африці і Середній Азії в ранньому середньовіччі з приходом ісламу; так було з буддизмом перших індійських імперій і зороастризмом – іранських. Виникнення феодальних соціально-економічних відносин у пізній Римській імперії пов'язане з появою християнства. «А. Тойнбі вважав, що релігії мають інтегративну роль у плані вищих цінностей. При

цьому духовність не підпорядковується прямо політико-економічному рівню розвитку тієї чи іншої держави (як прямо кореляційним чином не пов'язані суспільне буття та свідомість). Навпаки, політико-економічний та культурологічно-філософський аспекти суспільства взаємодіють за принципом негативного зворотного зв'язку. Так можна стверджувати, що політично й економічно відсталі держави мають тенденцію посідати передові позиції в сфері філософії та деяких інших галузях культури» [26].

Отже, ментальність Українського соціуму виявляє нейтрально-розірваний зміст, що визначає внутрішній механізм розвитку України як державної та етнічної одиниці. «С. Хантінгтон у книзі «Зіткнення цивілізацій», яка сьогодні вивчається найсерйознішими аналітиками у світі, пише, що існують країни (етноси), які є «розірваними» (torn country), котрі, як правило, прагнуть до входження до складу країн Заходу, але історико-культурне підґрунтя їх існування свідчить, що вони не є західними. Зрозуміло, що Україна є такою «розірваною» (чи межовою) державною, оскільки, як свідчить історія, питання приналежності України до Заходу чи Сходу є одним із важливих для української історії» [26]. Інколи вважають, що жодної з умов, які є обов'язковими для входження будь-якої країни до західної цивілізації, в Україні немає. Але вона так чи інакше є засновником однієї із світових вселенських церков. При цьому церква як наріжна релігійна інституція є не просто відтворювальним засобом того чи іншого покоління цивілізацій, вона сама є вищим типом суспільства. Тобто можна говорити про культурно-духовний чинник майбутніх цивілізацій як системний фактор їх кристалізації, коли вселенські церкви самі постають центрами утворення цивілізацій. Ось чому історична перспектива України полягає у створенні своєї окремої цивілізації. «Саме про це пише С. Хантінгтон: «якщо українці, відмовившись від марксистської моделі поведінки, відкинуть ліберальну демократію і почнуть поводити себе як українці, а не як люди Заходу, відношення між Україною та Заходом знову стануть конкурентними» [26].

Висновки до розділу II

Виходячи з вищевикладеного, можна стверджувати, що Україна має стати одним із центрів євразійської цивілізації. Ставши центром слов'яно-християнської (української) цивілізації, для якої існування незалежного духовного центру в Києві є обов'язковим, Україна зможе, по-перше, неконфліктно конкурувати з Заходом, маючи у складі Української держави сильний плацдарм для потужного впливу на Захід – свою значну, патріотично налаштовану, католицьку частину; по-друге, спрямувавши на себе киевоцентричний вектор східноєвропейської орієнтації, зберегти цілісність Української держави (цей чинник забезпечить підтримку Київської Церкви з боку держави); по-третє, змусити ісламську цивілізацію відмовитись від проєктів зазіхань на християнські території Східної Європи.

Отже, кожна країна, етнос як системна цілісність, має своє унікальне соціально-історичне місце у загальному історичному контексті людської цивілізації, розвиток якої підпорядковується певним діалектичним законам та сповнений глибокого сенсу. У інтегрованості планетарної цивілізації її окремі гілки-соціуми виконують значущі функції, які мають усвідомлюватися представниками цих соціумів, оскільки пізнати своє місце у довіллі – це одне з глибинних призначень людини як соціального організму.

Для поступального суспільствотворчого руху в Україні ХХІ століття владі потрібно визначити напрями розвитку галузей економіки, підвищити продуктивність праці, створити необхідну кількість робочих місць та сконцентрувати дії влади на інституційному урегулюванні ринку праці та реформуванні системи оплати праці і допомоги безробітним, врегулювати прожитковий мінімум, задіяти механізми соціального, ділового і політичного партнерства і інтегрувати соціальну політику в програми економічного розвитку галузей і регіонів, продовжити реформування системи соціальних пільг, встановити справедливі правила розподілу суспільних благ.

Розділ III.

СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА І МЕТОДИ ЇЇ КАРТОГРАФІЧНОГО ВИВЧЕННЯ

3.1. Специфіка соціологічного вивчення соціальної стратифікації

Розглядаючи соціальну структуру як сукупність соціальних груп, що різняться своїм становищем у суспільстві, соціологія має відповісти на питання: як відрізнити ці групи одну від одної? «Інструментом у досягненні цього є теорія соціальної стратифікації, її було створено на початку 40-х років минулого століття американськими соціологами Т. Парсонсом, Р. Мертоном, К. Девісом, та іншими, які вважали, що соціальну стратифікацію спричинив розподіл функцій у суспільстві. На їх думку, соціальна стратифікація забезпечує виокремлення впорядкованої сукупності соціальних верств, що відрізняються одна від одної певними важливими для даного суспільства ознаками (критеріями): характером власності, розміром прибутку, обсягом влади, престижем, національними чи іншими рисами» [49, с. 33].

При цьому соціально стратифікаційний підхід є одночасно методологією і теорією розгляду соціальної структури суспільства. Цей підхід сповідує такі основні принципи: а) обов'язковість вивчення всіх без винятку соціальних верств суспільства; б) необхідність застосування при порівнянні їх одних і тих самих критеріїв; в) достатність критеріїв для повного і глибокого аналізу кожної з досліджуваних соціальних верств [49].

Соціальна стратифікація означає процес, який безперервно триває у суспільстві і є результатом цього процесу. Вона — не лише метод виявлення верств даного суспільства, але й «портрет» цього суспільства. Простратифікувавши все населення країни за тими чи іншими критеріями,

можна виділити страти (верстви), з яких це населення складається. Тому стратифікація – риса будь-якого суспільства: рабовласницького, феодального, капіталістичного, соціалістичного. Вона наявна в усіх державах, тому що ті чи інші верстви наявні в будь-якому суспільстві, у будь-якій країні. Вони були в минулому, є нині, залишаться в майбутньому.

Соціальна стратифікація – процес соціального відтворення, внаслідок якого верстви (страти), групи, класи виявляються нерівними між собою і групуються в ієрархічно розміщені страти з різним престижем, власністю та владою. Соціальна стратифікація означає не просто різне становище у суспільстві окремих індивідів, родин чи цілих країн, а саме нерівне їх становище. Виділяють два основні шляхи здобуття ними певного рангу: аскрипція і досягнення. Аскрипція – це просування соціальними «сходінками» завдяки зовнішнім, незалежним від індивіда, групи, властивостям (соціальному становищу, фізичним даним та ін.). Досягнення – це здобуття індивідом, групою певного статусу завдяки безпосередньо власним успіхам.

Класова й стратифікаційна моделі соціальної структури не заперечують одна одну, а навпаки – на основі вичленення у науковому аналізі реально існуючих класів, верств, інших соціальних груп може бути збудована об'ємна модель соціальної структури, що має міцну емпіричну соціологічну базу. В останні роки у світовій соціологічній літературі поняття «класи» посідає таке ж визначене місце, як і поняття «страти», й обидва вони використовуються як у національних, так і в міжнародних порівняльних дослідженнях.

У деяких трактуваннях соціальної стратифікації наявні й егалітаристські (зрівняльні) тенденції. Вони особливо помітні у концепціях «середнього» чи «нового середнього класу», який трактується як більшість населення, що має власність і достатні можливості для заможного життя; він працьовитий, наполегливий у досягненні мети, вміє розпорядитися доступними благами й цінує надані суспільством можливості для соціальної мобільності. Зростання чисельності «середнього класу» фактично означає ліквідацію протистояння багатства й бідності. Ідея «середнього класу» є альтернативою попередньому

поділу, відображає зрівняльні тенденції у соціологічних поглядах. За деякими даними, у нашому суспільстві наприкінці ХХ століття середній клас становив лише 15%, а в США – приблизно 80%. Зростання його ролі у співвідношенні соціальних і політичних сил визначає стабільність соціальної системи, забезпечує її динамізм. Дезінформація, викривлення реальної структури суспільства – це шлях не до його зміцнення, а, навпаки, до розмежування інтересів, до соціальної дезінтеграції. Замовчування реальної картини соціальної стратифікації суспільства відповідає інтересам лише того, хто концентрує у своїх руках політичну й економічну владу [50].

Відмітні чотири основні системи стратифікації: рабство, касти, стани і класи. *Рабство* – це найбільш виражена форма нерівності, при якій частина індивідів буквально належить іншим як їхня власність. Правові умови рабства значно варіюються в різних суспільствах. Системи рабської праці розвалилися почасти через боротьбу проти них, почасти тому, що економічні чи інші стимули спонукали людей працювати більш ефективно, чим прямий примус. Відтоді, як більш століття назад воля було гарантована рабам Америки, рабство як формальний інститут поступово знищилося і сьогодні майже цілком зникло у світі. *Касту* пов'язують найчастіше з культурою Індійського субконтиненту. Термін «каста» португальського походження, означає «рід» і «чистий рід». У самих індійців немає терміна для опису класової системи в цілому, різні слова розкривають її різні аспекти. Серед них – два головних – варна і джати. Варни включає чотири категорії, ранжуються за соціальним престижем. Джати визначають групи, усередині яких кастові ранги мають організований характер. Вища варна, брахмани, представляють найбільш високий рівень чистоти, недоторкані – найбільш низький. Брахмани повинні уникати визначених типів контактів з недоторканими, і тільки недоторканим дозволяються фізичні контакти з тваринами чи із субстанцією, обумовленої як нечиста. Кастова система споконвічно жорстко зв'язана з індуською релігією. Індивіди переконані, що якщо хтось не залишиться вірним ритуалам і обов'язкам своєї касты, то його чекає найнижче положення в наступному втіленні. Концепція

каст іноді застосовувалася поза індійським контекстом, коли дві чи більш етнічні групи піддавалися сегрегації, і домінувало поняття расової чистоти (США, Південна Африка).

Родовід був частиною європейського феодалізму, але існував також у багатьох інших традиційних суспільствах. Феодальні *стани* включають страти з різними обов'язками і правами; деякі з цих розходжень установлюються законом. У Європі до цього стану включали аристократію і дворянство. Духівництво складало інший стан, маючи більш низький статус, але володіючи різними привілеями. До так названого «третьому родоводу» відносилися слуги, вільні селяни, торговці і художники. На противагу кастам, міжстанові шлюби й індивідуальна мобільність сприймалися толерантно. Родоводи мали тенденцію розвиватися, коли існувала традиційна аристократія, що базувалася на знатності походження. У феодальних системах, подібних, що існували в середньовічній Європі, Родоводи були замкнуті на маєтки і локалізовані, утворити скоріше локальну, чим національну систему стратифікації. У більш централізованих і традиційних імперіях, таких як Китай чи Японія, вони були організовані на більш вираженій національній основі.

Класові системи відрізняються в багатьох відносинах від рабства, каст і станів. Особливо потрібно було б відзначити чотири моменти: 1) класи не створюються на основі правових і релігійних норм; членство в них не ґрунтується на спадкоємному положенні і звичаях. Класові системи більш рухливі, ніж інші системи стратифікації, і границі між класами ніколи не бувають ясно обкресленими; 2) приналежність індивіда до класу повинна бути «досягнута» їм самим, а не просто бути «такою» від народження, як в інших типах систем стратифікації; 3) соціальна мобільність – рух нагору і вниз у класовій структурі – значно простіше, ніж в інших типах (у кастовій системі індивідуальна мобільність, перехід з однієї касты в іншу неможливий); 4) класи залежать від економічних розходжень між групами людей, зв'язаних з нерівністю у володінні і контролі над матеріальними ресурсами [49].

В інших типах стратифікаційних систем нерівність виражена раніше на рівні міжособистісних відношень, що стосуються обов'язків між слугою і паном, рабом і хазяїном, представниками вищої і нижчої каст. Класові системи, навпаки, здійснюють в основному зв'язки неособистого характеру.

Розглянемо головні особливості тих суспільств, у яких живе людина нового часу і які у своєму розвитку спрямовані в майбутнє. Суспільства цього типу називають або індустріальними, або масовими. Надзвичайно швидкий ріст міських соціумів привів майже повсюдно до захоплення ними всіх ключових позицій усередині суспільства. Ставши його економічною опорою, міста перетворилися одночасно й у центри політичного життя, осередком влади правителів і законодавців. За словами французького соціолога Е. Дюркгейма, саме тут виробляються ідеї, моди, удачі, нові потреби, що потім поширюється на іншу частину країни. Разом з тим у містах швидше руйнуються колишні стійкі традиції, поступаючись місцем непостійній масовій культурі, що перебуває в безупинному бурхливому коловороті. Настільки могутній і незаперечний вплив міст-мегаполісів на всі сторони життя сучасного суспільства дозволяє позначити останні як урбанізовані суспільства.

Колосальна чисельність людських мас, узятих у життя сучасних політичних організацій – це перше, що упадає в око при їхньому зіставленні з архаїчними соціумами стратифікаційного типу. Чисельність населення більшості країн Європи, приміром, коливається в межах 3–40 млн. осіб. В умовах загального виборчого права кожен повнолітній індивід так чи інакше впливає (чи може впливати в принципі) на політичне життя і на подальшу долю країни, а отже – і кожного з її жителів». Зрозуміло, індустріальне масове суспільство зберігає в собі багато рис архаїчних стратифікаційних суспільств. Індустріальне суспільство стратифіковане ще в більшому ступені, чим кастове. «Конкретні форми соціальної стратифікації різноманітні і численні. Якщо економічний статус членів деякого суспільства неоднаковий, якщо серед них маються як імушці, так і незаможні, то таке суспільство характеризується наявністю економічного розшарування незалежно від того, чи організоване

воно на комуністичних чи капіталістичних принципах, чи визначене воно конституційно як «суспільство рівних» чи немає. Ніякі етикетки, вивіски, усні вислови не в змозі змінити чи затушувати реальність факту економічної нерівності, що виражається в розходженні доходів, рівня життя, існуванні багатих і бідних прошарків населення. Якщо в межах групи існують ієрархічно різні ранги в розумінні авторитетів і престижу, звань і почестей, якщо існують керуючі і керовані, тоді незалежно від термінів (монархи, бюрократи, хазяїни, начальники) це означає, що така група політично диференційована, що б вона не проголошувала у своїй конституції чи декларації. Якщо члени якогось суспільства розподілені на групи за родом їх діяльності, заняттям, а деякі професії при цьому вважаються більш престижними в порівнянні з другими і якщо члени тієї чи іншої професійної групи поділяються на керівників різного рангу і на підлеглих, то така група професійно диференційована незалежно від того, обираються чи призначаються начальники, чи дістаються їм керівні посади в спадщину чи завдяки їх особистим якостям» [50].

Існують інші виміри суспільства, що є незалежними від класового або економічного аспекту. «М. Вебер запропонував тривимірну концепцію стратифікації: 1) на класи (за економічним критерієм); 2) на статуси (за престижем); 3) на партії (за владою)» [49].

Кожен з цих трьох вимірів встановлювався як особливий аспект соціального ранжування. Деякі статуси, такі як приміром статус лікаря, мають високий ранг за багатством, престижем та владою. З іншого боку, повії та шахраї мають високий рівень матеріальної забезпеченості, але низький престиж та владу. Професори та духівництво мають високий престиж, але найчастіше – невисокий економічний статус і низький рівень влади. З іншого боку, деякі службовці можуть мати значну владу, але отримувати порівняно невеликі доходи і мати низький престиж. Але почасти ці три виміри стратифікації живлять та підтримують один одного, а тому й поєднуються. Розглянемо кожен з цих вимірів. Економічний вимір стратифікації складається з багатства та прибутку. Багатство – це те, що люди мають у власності, чим вони володіють.

Прибуток – це кількість грошей, яку люди отримують за певний період часу. Наприклад, особа може мати досить велике багатство, але отримувати малий прибуток, як колекціонер, що збирає рідкісні монети або вироби мистецтва. Інша людина може отримувати високу платню, але витратити її, щоб жити на широку ногу і мати невелике багатство.

Престижем соціологи називають соціальну повагу, пошану та визнання, що пов'язані із соціальним статусом. Престиж долучає почуття, які відчують люди стосовно певного статусу, та їх оцінні судження стосовно цього. Престиж це дещо мов би невідчутне, дещо що існує лише у головах людей. Але у повсякденному житті люди намагаються надати престижу відчутного існування через титули, ритуали, почесні звання, емблеми, а також демонстративні вияви дозвілля та споживання. Ці предмети та вчинки слугують символами престижу, у суспільстві де люди надають їм соціального значення.

Крім політичної, економічної і професійної у сучасному суспільстві має місце гендерна стратифікація. Стать сама по собі є однією з найбільш глибоких прикладів стратифікації. Немає таких суспільств, у яких у ряді аспектів соціального життя чоловіка не мали б більше багатства, статусу і впливу, ніж жінки. Гендерна нерівність має більш глибокі історичні корені, ніж класові системи; чоловіки стояли вище жінок навіть у суспільствах мисливців і збирачів плодів, де ще не було класів. Матеріальне становище більшості жінок має тенденцію відображати матеріальне становище їх батьків і чоловіків, отже, цим можна пояснити гендерну нерівність у термінах класів. У сучасному суспільстві соціальна активність жінок зросла настільки, що в деяких випадках саме вона впливає на соціальний статус родини в цілому.

Інші характеристики (раса, релігія, утворення, багатство, мова, етикет) також можуть стати базисом для соціальних класів. Багато з цих характеристик взаємозалежні. В основі диференціації можуть лежати і розходження, що залежать від генетичних чинників і не піддані соціальній зміні – расова приналежність, фізичні якості чи риси обличчя. Вони стають підставою для стратифікації, якщо визнаються соціально значимими. Утіленням такого роду

соціально закріпленої диференціації є поділ суспільства на основі расових ознак.

«Соціальна стратифікація, за П. Сорокіним, – це диференціація населення на класи й прошарки в ієрархічному порядку. Її основа й суть – у нерівномірному розподілі прав і привілеїв, відповідальності й обов'язків, певних цінностей, влади і впливу серед членів суспільства. Конкретні форми соціальної стратифікації різноманітні й численні, однак всі вони можуть бути зведені до трьох основних форм: політичної, економічної й професійної, які, як правило, тісно переплетені. Соціальна стратифікація є сталою характеристикою будь-якої соціально організованої спільності, розрізняючись якісно й кількісно. Кількісний аспект соціальної стратифікації виражає висоту й профіль «соціальної будови» (відстань від її основи до вершини, крутизна і похилість схилів соціальної піраміди), а предметом якісного аналізу є внутрішня структура соціального конусу, його цілісність і внутрішня організація. Будь-яке суспільство, переходячи від первісного до більш розвиненого стану, виявляє посилення нерівності, що виражається у змінах висоти й профілю соціальної піраміди. При цьому в нормальних соціальних умовах конус розвиненого суспільства коливається в певних межах і його форма відносно постійна. У надзвичайних обставинах (наприклад, соціальна революція) ці межі можуть бути порушені, і профіль стратифікації може стати або дуже плоским або дуже опуклим. Якщо «плоске» суспільство не гине, то «площина» швидко витісняється посиленням «опуклості». Якщо ж нерівність стає занадто сильною і досягає точки перенапруги, то верхівці суспільства судилося бути зруйнованою або скинутою. Звідси закон: у будь-якому суспільстві й у будь-які часи відбувається боротьба між силами стратифікації й силами вирівнювання, перші з яких працюють постійно й неухильно, а останні – стихійно й імпульсивно, використовуючи насильницькі методи. Іншими словами, існують цикли, у яких посилення нерівності змінюється його послабленням» [52, с. 67].

У цілому виявляють такі закономірності стратифікації.

1. У спільних рівних умовах, коли збільшуються розміри спільноти або організації, стратифікація також посилюється, і навпаки.

2. Коли збільшується різноманітність членів соціуму, стратифікація також посилюється, і навпаки, оскільки збільшення неоднорідності населення призводить до посилення нерівності.

3. Коли обидва наведені чинники працюють в одному напрямку, стратифікація змінюється ще сильніше (наприклад, у випадку військового завоювання або об'єднання незалежних держав), і навпаки. При підвищенні ролі одного чинника й зменшенні ролі іншого, стримується їх взаємний вплив на зміни стратифікації.

4. Сили вирівнювання («демократизації») і сили стратифікації («аристократизації») діють одночасно й циклічно. При цьому будь-яке посилення спричиняє посилення протидії стратифікуючих сил. Вказаними способами соціальний організм повертається до стану рівноваги тоді, коли форма соціального конусу або дуже плоска, або дуже загострена.

Однак страти в сучасному суспільстві, на відміну від архаїчних, не відділені одна від одної непроникними перегородками. «На противагу у житті сучасного суспільства, іменованому іноді «суспільством рівних можливостей», величезну роль грає явище соціальної мобільності: процвітаючий індивід здатний швидко піднятися по поверхах соціальної ієрархії, а невдасі грозить падіння з високої статусної позиції на дно. П. Сорокін писав, що «канали вертикальної циркуляції існують у будь-якому стратифікованому суспільстві і також необхідні, як кровоносні судини для циркуляції крові в тілі». Слід зазначити також наявність горизонтальної мобільності, як переміщення в рамках певної соціальної страти або соціального інституту» [64, с. 170].

«Існують два шляхи вивчення соціальної мобільності. Перший полягає в тому, що ми можемо спостерігати кар'єру людей: як далеко вони просунулися чи опустилися на соціальній шкалі протягом виробничого життя. Цей шлях звичайно називають «мобільністю». Альтернативний йому шлях, коли можна аналізувати вибір дітьми професій батьків і дідусів з бабусями. Мобільність, що

виявляється через покоління, називається міжпоколінною. Значимість вертикальної мобільності в суспільстві – головний індекс ступеня його «відкритості», що показує, як талановиті люди, породжені в нижчих прошарках, можуть просунутися соціально-економічними сходами. Хоча мобільність униз менш поширена, ніж мобільність нагору, це все ще феномен, який часто зустрічається. Вона частіше пов'язана із психологічними проблемами і тривогами, коли люди не здатні підтримувати життєвий стиль, до якого звикли. Рівні мобільності мало порівнянні з ідеалами рівності можливостей. Соціально-економічний порядок верхівки суспільства подібний піраміді, де влада, чи статус багатства займають відносні позиції. Ті, хто утримує владу і багатство у своїх руках, мають багато можливостей збільшити свою перевагу і передати потім накопичене нащадкам» [49, с. 673].

Необхідність постійно змінювати свою соціальну роль і контактувати з величезною кількістю соціально анонімних партнерів створює обстановку непередбачуваності для особистості. А коли кожний у різному ступені залежить від кожного, непередбачуваність стає тлом життя цілих корпоративних груп суспільства. Усе це змушує визнати, що суспільний порядок, який представляється нам споконвічно даним і природним – річ надзвичайно тендітна. І якщо глянути глибше, то здається гармонія суспільства – це іграшка в руках сліпих стихійних сил, народжуваних зіткненням безлічі різноспрямованих особистісних та групових інтересів.

3.2. Аналіз соціальної стратифікації українського суспільства

Трансформація соціальної структури передбачає зміну, перетворення її істотних ознак. Для з'ясування особливостей трансформаційних процесів у сучасному українському суспільстві необхідно зіставити їх з попереднім станом суспільства. Без цього неможливо використовувати основні тенденції розвитку й елементи соціальної структури, що відіграють у ньому провідну роль.

Відомо, що в колишньому Радянському Союзі існувала структура тоталітарного суспільства, яка не допускала інших форм власності, крім державної чи одержавленої, іншої ідеології, крім комуністичної. Усе це разом з іншими чинниками ешелонувало вертикаль ієрархічних відносин, за яких володіння владою передбачало право розпоряджатися власністю і брати участь у її розподілі. У такому суспільстві не існують соціальні класи через відсутність економічних основ їх існування.

«Соціальна структура тоталітарного суспільства жорстко детермінована: жодні впливи не можуть зруйнувати головної соціальної межі – між правлячою елітою (вищих верств господарської, партійної, державної номенклатури) та рештою суспільства. З роками в радянському суспільстві склався механізм самовідтворення еліти (номенклатури), сформувалися внутрішні горизонтальні та вертикальні зв'язки: неписані правила апаратної гри зумовлювали визначений тип поведінки; належність до владної еліти відкривала доступ до привілеїв. Кастовість і корпоративізм робили еліту замкненою стратою, ротація кадрів здійснювалася за суворо визначеними правилами, унеможливаючи появу в її рядах «випадкових» осіб. Решта суспільства, що не належала до еліти, була соціально слабодиференційованою. Через відчуження від власності та влади вона не могла ефективно впливати на суспільні процеси. Соціальні переміщення в ній могли бути тільки горизонтальними, стосуючись професії, а не зміни соціальної позиції в суспільній ієрархії, позаяк реально соціальні позиції робітника, селянина, інтелігента відрізнялися мало. Слабка вертикальна мобільність не сприяла стимулюванню до соціальної і трудової активності, консервувала низькі життєві стандарти переважної більшості суспільства» [50, с. 328].

Повне відчуження від власності нівелювало принципову різницю між двома декларованими класами: робітниками і селянами та соціальною верствою – інтелігенцією. Попри деякі розбіжності в характері та змісті праці, освіті й психології, ці соціальні групи були масою найманих працівників, слабо

структурованою за доходами, доступом до прийняття рішень, ціннісно-ідеологічними настановами.

Соціальна структура сучасного українського суспільства залежить від спрямування сутності соціальних трансформацій, суть яких полягає у зміні функціональних зв'язків у суспільстві, її основу становлять:

1. Зміна суспільної форми всіх основних соціальних інститутів: економічних, політичних (передусім інститутів власності), культурних, освітніх; глибокий суспільний переворот і реформування тих соціальних засад і регуляторів, що формують соціальну структуру (вона стала менш жорсткою, рухливішою).

2. Трансформація соціальної природи основних компонентів соціальної структури: класів, груп і спільнот; відновлення їх як суб'єктів власності й влади; поява економічних класів, верств і страт з відповідною системою соціальних конфліктів і суперечностей.

3. Ослаблення існуючих у суспільстві стратифікаційних обмежень. Поява нових каналів підвищення статусів, посилення горизонтальної та вертикальної мобільності українців.

4. Активізація процесів маргіналізації – втрати особистістю належності до певної соціальної групи, норм і цінностей відповідної субкультури без входження до іншої. Маргіналізація є процесом зміни суб'єктом одного соціально-економічного статусу на інший. В українському суспільстві на рубежі тисячоліть вона характеризується переходом переважно в нижчі верстви населення (феномен «нових бідних», соціальні групи військовослужбовців, інтелігенції).

5. Зміна порівняльної ролі компонентів соціального статусу. Якщо в стратифікації радянського суспільства домінував адміністративно-посадовий критерій, пов'язаний з місцем у системі влади та управління, то в сучасному вирішальним є критерій власності й доходів. Раніше політичний статус визначав матеріальне становище, тепер величина капіталу визначає політичну вагу.

6. Підвищення соціального престижу освіти і кваліфікації, посилення ролі культурного чинника у формуванні високостатусних груп. Зумовлено це становленням ринку праці. Однак стосується воно спеціальностей, які користуються попитом на ринку, насамперед економічної, юридичної та управлінської.

7. Зміна якісних і кількісних параметрів соціальної структури. Відомо, що чим прогресивніша статевовікова структура, тим більшими можливостями розвитку вона наділена, тим стійкіший соціальний (трудоий, інтелектуальний, культурний) потенціал населення. «Внаслідок негативних демографічних тенденцій населення України щорічно зменшується в середньому на 400 тис. осіб, на тлі загальної депопуляції населення (кожна п'ята українська родина не має дітей) знижується рівень народжуваності, скорочується середня тривалість життя (якщо на початку 90-х років ХХ століття за показниками здоров'я Україна посідала 40 місце у світі, то через десять років вона перемістилася у другу сотню)» [50].

8. Поглиблення соціальної поляризації суспільства. Майновий чинник є стрижнем трансформацій. Економічний статус і спосіб життя еліт, вищої верстви різко зросли, а у більшості населення – різко знизилися. Розширилися межі зубожіння і бідності, виокремилося соціальне «дно»: жебраки, волоцюги, безпритульні, декласовані елементи.

Структура сучасного українського суспільства, зазнавши помітних змін порівняно з радянським періодом його існування, дотепер зберігає багато його ознак. Для її істотної трансформації необхідне системне перетворення інститутів власності й влади, що триватиме багато років. Стратифікація суспільства буде й надалі втрачати стабільність і однозначність. Межі між групами і верствами стануть прозорішими, виникне безліч маргінальних груп з невизначеним чи суперечливим статусом. На перший погляд, ця тенденція нагадує розмивання соціально-класової структури в сучасних західних суспільствах, але, на думку дослідників, така подібність формальна. Позаяк поява відносно однорідних «суспільств середнього класу» характерна для

постіндустріалізму, а пострадянські країни не тільки не переросли індустріальної стадії, а й переживають найважчу соціальну кризу, яка відкинула їх економіку назад. За цих умов соціально-класові відмінності стають особливо відчутними.

Розглядаючи соціально-класову модель українського суспільства на перший план виходить процес загальної поляризації соціуму, тобто постійне збільшення прірви між невеликою заможною, елітарною частиною населення і основною масою громадян, матеріальний рівень забезпеченості якого, а також ступінь владних повноважень і володіння владою в країні, просто неможливо порівняти із попереднім соціальним прошарком. Виникли нові класові утворення (підприємці, комерсанти, фермери, тощо). Змінився статус і раніше існуючих груп. Особливо різко погіршився стан працівників висококваліфікованої розумової і фізичної праці, середні верстви внаслідок зубожіння перемістилися у нижчий клас.

Процес трансформації соціальної структури українського суспільства триває й сьогодні, тому загальна характеристика стану основних прошарків українського населення не є фіксованою, оскільки знаходиться в динаміці. Для вищезазначеного процесу характерна криза самоідентифікації громадян, яким після різкої зміни соціально-економічних умов і втрати колишніх (радянських) орієнтирів визначення свого соціального статусу, достатньо складно визначити своє положення в суспільстві. Також сучасне українське суспільство характеризується маргіналізацією практично всіх соціальних груп, що виражається в нечіткості, розпливчастості меж соціальних груп, у відсутності внутрішньої єдності, в кримінальному характері деяких процесів класоутворення. Зростання численних неосновних, маргінальних груп населення ніби примножує соціальну структуру.

Соціальна структура сучасного українського суспільства характеризується крайньою соціальною неврiноваженiстю як на рiвнi процесiв, що вiдбуваються всерединi соціальних груп i між ними, так i на рiвнi самосвiдомостi особистостi, усвiдомлення нею свого мiсця в системi соціальної

ієрархії. Процес «розмивання» традиційних груп населення призводить до становлення нових видів міжгрупової інтеграції за формами власності, доходами, долученості до владних структур, соціальною ідентифікацією тощо.

У суспільстві перехідного типу весь простір соціальної стратифікації відзначається практично одним показником, а саме матеріальним (капітал, доходи, власність) при різкому зменшенні ролі інших критеріїв соціальної диференціації. Ось чому стратифікаційні процеси, що відбуваються сьогодні, сприяють не інтеграції суспільства, посиленню солідарності, а збільшенню поляризації і соціальної нерівності, аномії.

«Процес формування нової соціальної структури, її складу, йде трьома шляхами, в основі яких лежать базові зміни форм власності: 1) виникнення нових соціальних спільнот на основі плюралізації форм власності (наймані робітники в державному і приватному секторі); 2) широкомасштабний процес приватизації державного майна, виникнення на цій основі маргінальних прошарків; 3) поява прошарків-страт на основі взаємодії різних форм власності (менеджери – новий управлінський прошарок, еліта, поява категорії безробітних)» [50].

Правлячою політичною й економічною силою в нашій країні є олігархія. Класичне визначення цього соціального феномена було дане ще в Давній Греції Платоном і Аристотелем, які визначили її як деформацію державної влади; як невелику групу багатих людей, яка у своїй діяльності керується суто корисливими мотивами. У сучасному розумінні під «олігархією» розуміють зрощення приватного капіталу з державою і насамперед з управлінською бюрократією, в суто корисливих цілях. За сучасних умов олігархія в Україні набуває інституційного статусу, економічною основою панування котрої є: процес тіньової приватизації; банківсько-кредитна діяльність; тіньова економіка; політична влада як головний економічний ресурс, що дає можливість витягувати надлишковий прибуток. Генетичною основою нашої олігархії стала, в основному, колишня партійно-радянська номенклатура, яка змогла на початку процесу трансформації утримати доступ до фінансових

ресурсів і здійснювати контроль за ключовими сферами економічної діяльності. Морально-психологічна основа олігархії – це, по-перше: зарозуміле ставлення до громадян, уседозволеність і нехтування законами; по-друге, прагнення збагачення як головний сенс життя. Тож, олігархія виступає як найконсервативніша частка суспільства, що «приватизувала» не тільки економіку й політику, а й зазіхає на нашу свідомість – через монополізацію засобів інформації і маніпулювання суспільною свідомістю, адже формою суспільної свідомості бюрократії є демагогія абсурду.

В рамках дослідження соціальної структури суспільства заслуговує на серйозну увагу проблема формування «середнього» класу. Адже існування потужного «середнього» класу є гарантією політичної стабільності, дає змогу обирати й проводити поміркований курс в економіці, соціальній та політичній сфері суспільства. Можна стверджувати, що до початку загальної трансформації соціальної структури в нашій країні існувала широка база середнього класу. Її склали різноманітні групи масової гуманітарної інтелігенції, інженерно-технічних робітників, висококваліфіковані прошарки робітничого класу, військові, частина еліти, торгово-сервісні працівники. Але в результаті зміни соціально-економічної системи більша частина цих людей опинилася у стані нижчого класу. Проте зараз спостерігається утворення різноманітних маргінальних соціальних груп (офісні працівники, менеджери середнього і нижчого рівня, малі підприємці), матеріальний рівень яких є достатньо прийнятним і їх в принципі важко віднести до нижчого класу.

Кажучи про середній клас, треба розуміти, що у західному розумінні цього соціально прошарку, як потужної основи суспільства, в Україні говорити не можна. Оскільки чисельне відношення еліти, нижчих верств населення і самого середнього класу не відповідає необхідним пропорціям. «У США середній клас становить більшу частину населення, в той час як в нашій країні цей реальний показник не перевищує 15%» [23, с. 70].

Нижчі щаблі, на жаль, становлять основу українського суспільства. Зараз цей масштабний прошарок частіше називають робітничим класом. Сутнісно він

дуже різноманітний, до нього можуть входити різні представники, тобто навіть люди з достатньо високим рівнем освіти, не кваліфіковані робітники фізичної праці, безробітні, широке коло громадян «соціального дна» ті інші. Слід враховувати високий рівень низхідної мобільності сучасного суспільства (не тільки українського), що дозволяє постійно поповнювати цей прошарок.

Взагалі такий умовний розподіл є суб'єктивним, оскільки розглядає структуру суспільства з точки зору лише економічного критерію. Варто врахувати самооцінку соціального і матеріального стану, соціальне самопочуття індивідів, їх фактичне суб'єктивне сприйняття свого становища в суспільстві. Проте суспільство, що перебуває у стані структурних перетворень, важко розглядати з об'єктивних позицій багатofакторності.

Висновки до розділу III

Найважливішими елементами соціальної структури суспільства головно є соціальні статуси, ролі, індивіди, соціальні групи та спільноти, соціальні організації та інститути, котрі об'єднанні стійкими зв'язками, відносинами і взаємодіями. Статуси пов'язані між собою соціальними функціями, які проявляються через соціальні відносини. Якщо статуси дають нам статичну, то ролі – динамічну картину суспільства, індивіди, займаючи той чи інший статус, виконують між собою соціальну взаємодію. Сукупність статусів і ролей складає фундамент соціальної структури суспільства, їх кількість, порядок, їх розташування, характер, залежності один від одного визначають зміст конкретної структури суспільства.

Вивчення соціальної структури українського суспільства, тенденції її змін, мають велике прикладне значення для державних органів, які здійснюють управління макросоціальними процесами, так і для окремого індивіда, котрий планує свою життєву кар'єру і прагне обрати оптимальні варіанти поведінки в соціальному просторі. Поняття соціальної стратифікації відображає наявність у

певному суспільстві численних соціальних утворень, представники яких різняться між собою нерівним обсягом влади та матеріального багатства, прав і обов'язків, привілеїв і престижу. В такому ієрархічно вибудованому розподілі соціокультурних благ знаходить свій вираз сутність соціального розшарування, з допомогою якого суспільство отримує можливість стимулювати одні види діяльності та взаємодії, толерантно ставитися до інших та боротися з небажаними.

Українське суспільство знаходиться у стані структурних перетворень та перманентної кризи, яка зачіпає всі соціальні прошарки суспільства. Спостерігається різка соціальна стратифікація населення, причому більша частина громадян постійно знаходиться у важкому матеріальному становищі. Негативні економічні процеси лише загострюють стан справ, адже людина з вищою освітою не має гарантій держави на забезпечення роботою за фахом та гідним доходом. Нині гостро постала проблема кризи самоідентифікації українців щодо їхнього місця і ролі у суспільному житті держави як глобального соціального організму.

ВИСНОВКИ

1. Розглядаючи карти соціальності сучасної української держави та її поступ у новому тисячолітті, важливо зазначити, що проголошення України соціальною державою і внесення цього положення в Конституцію є, безумовно, кроком вперед у розвитку державності. Становлення та розвиток соціальної держави України забезпечується наступними пріоритетами – гарантуванням конституційних прав і свобод людини і громадянина; розвитком громадянського суспільства та його демократичних інститутів; зміцненням політичної і соціальної стабільності в суспільстві; створенням конкурентоспроможної, соціально зорієнтованої ринкової економіки та забезпеченням постійно зростаючого рівня життя й добробуту населення; розвитком духовності, моральних засад, інтелектуального потенціалу народу, зміцненням фізичного здоров'я нації, створенням умов для розширеного відтворення населення.

2. Після досягнення незалежності, українська політична еліта не спромоглася запропонувати адекватне сучасним вимогам, розуміння національної ідеї як ідеології та стратегії будівництва розвитку суспільства в політичному, економічному, моральному аспектах. Однією із головних проблем, які перешкоджають консолідації суспільства, є консолідація еліти. На жаль, наша сучасна політична еліта зорієнтована виключно на особисте збагачення. Від ідеологічного колективізму радянської епохи Україна перейшла не до гармонійного розвитку, а до надмірного багатства олігархів та владної верхівки і тотальної бідності решти населення.

3. Для України залишається актуальним формулювання ідеологічних цілей суспільного розвитку, які стали б адекватними новим реаліям. За основу нової парадигми розвитку має бути використана парадигма збалансованого розвитку, яка ґрунтується на таких ідеях – відродження України як соціоприродної цілісності, історичної тяглості культури, екологічна ідея як ідея незалежності України.

4. На сучасному етапі соціального розвитку України стратегічними пріоритетами за сферами діяльності є: політика доходів та зайнятості населення; його соціальної безпеки та соціального захисту; охорони здоров'я; демографічного розвитку; соціокультурного довкілля; систем життєзабезпечення населення, захисту від природних та техногенних аварій і катастроф; соціального партнерства; зовнішньої політики.

5. Надважливо, щоб на поліпшення ситуації в соціальній сфері ефективніше працювали державні інституції і структури громадянського суспільства, органи місцевого самоврядування. Особливо значна роль в цьому законодавчої та виконавчої гілок влади. Необхідними є виважена державна соціальна політика, чітке прогнозування розвитку соціальної сфери, виділення в державному бюджеті необхідних коштів на відновлення соціальної інфраструктури українського села. Ідеологія законотворення повинна бути спрямованою на забезпечення прав і свобод людини і громадянина, а не олігархічної верхівки.

6. При розробці стратегії покращення стану, влада повинна створити умови для виходу з бідності більшості населення на трудовій, а не на соціально-дотаційній основі, яка базуватиметься на довгострокових програмах розвитку національної економіки і забезпечення високого рівня зайнятості, а також формуватиме ефективну систему підтримки уразливих груп населення. Одночасно влада повинна узяти на себе весь обсяг зобов'язань у сфері підвищення соціальних стандартів і посилення соціальної справедливості.

7. Суспільствотворчий поступ української держави головно повинен мати пріоритетну соціальну спрямованість, що виражається у відповідному обслуговуванні державою громадянського суспільства, створенні необхідних умов для зреалізування економічних, соціальних та культурних прав громадян, гарантуванні соціального захисту та соціальної безпеки, виходячи з соціально-економічних можливостей держави, на основі принципів справедливості, пропорційності та гармонійного поєднання інтересів суспільства і громадянина.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Автономова Н. С. Мишель Фуко и его книга «Слова и вещи» // Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. – СПб., 1994. – С. 4-11.
2. Азаренко С. А. Сообщество тела. – М., 2007. – 224 с.
3. Андреева Г.М. Социальная психология. – М.: Аспект-пресс, 1998. – 376 с.
4. Андрусяк Г.Г. Теорія держави і права. – Львів: Право для України, 1997. – 324 с.
5. Аристотель. Политика. Сочинения: В 4 т. Т. 4. – М.: Мысль, 1983. – С. 376-644.
6. Арчер М. Реализм и морфогенез // Теория общества. – М., 1999. – С. 127-132.
7. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М., 1979. – 424 с.
8. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания. – М., 1995. – 332 с.
9. Березина Т.Н. Основные направления человеческой эволюции // Психология и психотехника. – 2009. – №5. – С. 45-49.
10. Березина Т.Н. Развитие межличностных взаимоотношений в малых группах // Психология и психотехника. – 2008. – № 2. – С. 29-36.
11. Березина Т.Н. Смыслы человеческой жизни // Эдип. – 2007. – №1. – С. 100-110.
12. Березина Т.Н. Социальность и сексуальность // Психология и психотехника. – 2009. – №12. – С. 24-33.
13. Блау П. М. Различные точки зрения на социальную структуру и их общий знаменатель // Американская социологическая мысль : тексты. – М., 1996. – С. 68-77.
14. Борисова О. Віртуальна реальність України: «роз'єднана країна» чи слов'яно-православна (українська) цивілізація? // Християнство і духовність. Зб. Матеріалів другої міжнародної наукової конференції

- циклу наукових конференцій "християнство: історія і сучасність". – К.: Знання, 1998. – С. 165–170.
15. Борисова О.В. Проблемы экономического положения современной Украины // Ракурс. – Луганск. – 2012. – 29 июля. – С. 4.
 16. Будон Р. Место беспорядка. Критика теорий социального изменения. М., 1998. – 336 с.
 17. Бурдые П. Начала. – М.: Социо-Логос, 1994. – 288 с.
 18. Бурдые П. Практический смысл. – СПб.: Ин-т эксп. психологии, 2001. – 762 с.
 19. Бхаскар Р. Общества // Социо-Логос: Социология, антропология, метафизика. Вып. 1. Общество и сферы смысла. – М., 1991. – С. 33-45.
 20. Вашутін О. Політична соціалізація молоді в сім'ї і становлення політичної психології індивіда // Людина і політика. – 2000. – №5. – С. 67-71.
 21. Вебер М. О некоторых категориях понимающей социологии // Вебер М. Избр. произведения. – М., 1990. – С. 232-248.
 22. Виндельбанд В. Критический или генетический метод? // Виндельбанд В. Избранное: Дух и история. – М., 1995. – С. 33-56.
 23. Волошина К.С. Деякі проблеми системи соціального забезпечення в Україні // Нова політика. – 1997. – №3. – 73 с.
 24. Воронов І.О. Правова держава як предмет політологічного аналізу. – К.: Техніка, 2000. – 230 с.
 25. Гедікова Н.Ф. Основні фактори політичної соціалізації особи та їх прояв в Україні. – Одеса: Маяк, 1999. – 365 с.
 26. Гергель О. Україна – геологічний центр Європи. І цей факт доведено вітчизняними геологами // Освіта. – 2–9 квітня. – 2003. – № 16.
 27. Гидденс Э. Устройство общества: Очерк теории структуриации. – М.: Академический проект, 2005. – 528 с.
 28. Гладун З.С., Кравчук М.В., Бармак М.В. Основы правознавства: навчальний посібник. – Тернопіль: Економічна думка, 2005. – 189 с.

29. Громадськість вимагає справедливості в системі пільг // *Голос України*. – № 1, 4 січня 2012 р. – С. 7.
30. Гуревич П.С. *Философская антропология*. – М.: Вестник, 1997. – 448 с.
31. Гусарев С.Д. *Теорія держави і права*. – Київ: Освіта, 1997. – 378 с.
32. Дюркгейм Э. *Курс социальной науки* // Дюркгейм Э. *Социология. Ее предмет, метод, предназначение*. – М., 1995. – С. 126-142.
33. Дюркгейм Э. *Метод социологии* // Дюркгейм Э. *Социология. Ее предмет, метод, предназначение*. – М., 1995. – С. 176-202.
34. *Економічний енциклопедичний словник. Т.2.* / Кол. авт.: Ларіна Л.С., Устенко О.А., Юрій С.І., Мораченко С.В./ Під ред. Мораченко С.В. – Львів: Світ, 2006. – 559 с.
35. Єрмоленко Д.К. *Правовий статус людини і громадянина в Україні як соціальній державі: Автореф. дис. ... д. ю. н.* – Харків, 2002. – 44 с.
36. Заєць А.П. *Правова держава в контексті новітнього українського досвіду*. – К.: КМ Академія, 2005. – 260 с.
37. Зинченко В.П., Моргунов Е.Б. *Человек развивающийся: Очерки российской психологии*. – М.: Мысль, 1994. – 334 с.
38. Кельман М.С., Мурашин О.Г. *Загальна теорія держави і права*. – К.: Кондор, 2006. – 736 с.
39. Керимов Т.Х. *Неразрешимости*. – М.: Академический проект, 2007. – 216 с.
40. Клапгам Р. *Власність і ринкова економіка*. – К.: Заповіт, 1996. – 48 с.
41. Козюбра М. *Природа соціальних прав людини та особливості їх реалізації* // *Вісник Конституційного Суду України*. – 2002. – № 5. – С. 57-61.
42. *Конституція України*. – Київ: Освіта, 2008. – 45 с.
43. Кремень В.Г., Горлач М.І. *Політологія: наука про політику*. – Київ–Харків: Єдинорог, 2001. – 635 с.

44. Крусян А. Местное управление и самоуправление: к постановке вопроса о содержании и понятии // Юридический вестник. – 1998. – № 1. – С. 84-87.
45. Крусян А. Территориальная громада и публичная власть в современной Украине // Юридический вестник. – 2002. – №3. – С. 96-101.
46. Лосев А. Ф. Типы отрицания // Диалектика отрицания отрицания. – М., Политиздат, 1983. – С. 149–170.
47. Луман Н. Общество как социальная система. – М.: Логос, 2004. – 232 с.
48. Макайвер Р. Реальность социальной эволюции // Американская социологическая мысль : тексты. – М., 1994. – С. 77–86.
49. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура. – М.: АСТ, 2006. – 873 с.
50. Павловський М.А. Стратегія розвитку суспільства : Україна і Світ (економіка, політологія, соціологія). – К.: Техніка, 2010. – 350 с.
51. Парсонс Т. Социальная система // Парсонс Т. О социальных системах. – М., 2002. – С. 34-39.
52. Подгорний С. Проблеми соціальних держав // Нова політика. – 2001. – № 2. – С. 65-69.
53. Политология: Учебник для вузов / Под ред. М.А. Василика. – М.: Гардарики, 1999. – 543 с.
54. Політологія (теорія та історія політичної науки) / Упоряд. Шляхтун П.П. – К.: Либідь, 2002. – 576 с.
55. Політологія : Підручник / За заг. ред. І.С. Дзюбка, К.М. Левківського. – 2-е вид. – К., 2001. – 445 с.
56. Політологія: Навчальний посібник для вузів / Упоряд. та ред. М. Сазонова. – Харків: Фоліо, 1998. – 693 с.
57. Про Державний бюджет України на 2012 рік (справа про зупинення дії або обмеження пільг, компенсацій і гарантій) // Вісник Конституційного Суду України. – 2011. – № 6. – С. 23 – 31.

58. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії: Закон України від 5 жовтня 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 48. – С. 409.
59. Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 398 с.
60. Пустовіт Ж.М. Гарантії соціальних прав і свобод людини і громадянина в Україні // Право України. – 2000. – №3. – 38 с.
61. Пустовіт Ж.М. Соціальна держава — гарант соціальних прав і свобод людини і громадянина в Україні // Нова політика. – 2004. – 73 с.
62. Риккерт Г. О понятии философия // Риккерт Г. Философия жизни. – Киев, 1998. – С. 18-34.
63. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1973. – 334 с.
64. Рычков Ю. Г. История как фактор генетического развития народонаселения // Человек в системе наук. – М.: Наука, 1989. – С. 164–171.
65. Сергей Леонидович Рубинштейн. Очерки, воспоминания, материалы. – М.: Наука, 1989. – 440 с.
66. Симонюк Ф.М. Політологія. – К.: Здоров'я, 2004. – 775 с.
67. Скакун О.Ф. Теорія держави і права. – Харків: Консум, 2006. – 340 с.
68. Скрипнюк О.В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. – К., 2005. – 600 с.
69. Скуратівський В.А., Палій О.М. Основи соціальної політики: Навч. посіб. – К.: МАУП, 2002. – 200 с.
70. Скуратівський В.К., Скуратівський А.К. Правовий вимір діяльності соціальної держави // Вісник національної академії державного управління. – 2007. – №5. – С. 241–253.
71. Строчилю В.С. Про соціальні права та їх реалізацію в сучасних умовах // Творчість свободи як свобода творчості. Матеріали 6-ї Міжнародної

- науково-практичної конференції (17-18 травня 2001 р., м. Київ). – К.: НТУУ "КПІ", 2001. – С. 33-36.
72. Урманцев Ю. А. О формах постижения бытия // Вопросы философии – 1993. – № 4. – С. 89–105.
 73. Фрейд З. Психология бессознательного. – М.: Просвещение, 1990. – 448 с.
 74. Фуко М. Археология знания. Пер. с фр. М. Б. Раковой, А. Ю. Серебрянниковой; вступ. ст. А. С. Колесникова. – СПб.: ИЦ «Гуманитарная Академия», 2004. – 446 с.
 75. Фуко М. Безопасность, территория, население : Курс лекций, прочитанных в Колледже де Франс в 1977–78 уч. году / Пер. с фр. Ю. Ю. Быстрова, Н. В. Сулова, А. В. Шестакова. – СПб.: Наука, 2011. – 544 с.
 76. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет / Пер. с фр., сост., комм. и послесл. С. Табачниковой. – М.: Касталь, 1996. – 448 с.
 77. Фуко М. Герменевтика субъекта : Курс лекций, прочитанных в Колледже де Франс в 1981–82 уч. году / Пер. с фр. А. Г. Погоняйло. – СПб.: Наука, 2007. – 677 с.
 78. Фуко М. Интеллектуалы и власть: статьи и интервью : В 3 ч.: Ч.1 / Под общ. ред. В. П. Визгина, Б. М. Скуратова. – М.: Праксис, 2002. – 381 с.
 79. Фуко М. Рождение биополитики. Курс лекций, прочитанных в Колледже де Франс в 1978–79 уч. году / Пер. с фр. А. В. Дьякова. – СПб.: Наука, 2010. – 448 с.
 80. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / Пер. с фр. В. П. Визгина и Н. С. Автономовой. – СПб.: А-сад, 1994. – 408 с.
 81. Фурман А. В. Психокультура української ментальності: 2-е наукове вид. – Тернопіль: НДІ МЕВО, 2011. – 168 с.

82. Хабермас Ю. Реконструирование и понимающие науки об обществе // Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие. – СПб., 2000. – С. 121-134.
83. Хропанюк В.Н. Теория государства и права. – Москва: Юридическая литература, 2002. – 450 с.
84. Шемученко Ю.С., Горбатенко В.П., Бобкін В.Д. Політичний енциклопедичний словник. – Київ: Генеза, 2004. – 733 с.
85. Шкіль А. Місце України у двоподілі світу // Євразійський огляд. – К., 1996. – С. 23–18.
86. Шюц А. Обыденная и научная интерпретация человеческого действия // Шюц А. Избранное: Мир, светящийся смыслом. – М., 2004. – С. 165-173.
87. Шюц А. Феноменология и социальные науки // Шюц А. Избранное: Мир, светящийся смыслом. – М., 2004. – С. 173–182.
88. Щедрова Г.П. Громадянське суспільство і соціальна, демократична, правова держава: становлення функції, тенденції розвитку в сучасній Україні. // Автореф. дис... д. політичних н. – Київ: 1996. – 79 с.
89. Юнг К. Проблемы души нашего времени. – М.: Прогресс, Универс, 1994. – 336 с.
90. Юрженко Ю., Шипіло Ю. Конструювання моделі соціальної держави // Політичний менеджмент. – 2004. – № 5. – С. 43-47.
91. Яковюк І.В. Винекнення та розвиток концепції соціальної держави // Вісн. Акад. прав. наук. – 2001. – №2. – С. 132–136.
92. Яковюк І.В. Соціальна держава: питання теорії та шляхи її становлення. – Харків: Просвіта, 2000. – 425 с.